

2004 чылдың ийги чартында өз-бүлө бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганын ертээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫЦАР ОРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 107 (16880)

2004 чылдың июль 29, четверг

Номерни парлаггаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Медээлер

МУРНАЙ БЕРГЕН

Июль 26-га чедир республика ниитизи-биле 8923 га черниң сигенин кескен болгаш 9172 тоннаны белеткеп алган. Ол планын чүгле 9,1 хуузу-дур. Кожууннардан Каа-Хем мурнап чоруп турар. Олар 3287 тонна сигенин кескеш, сарааттап алган. Бо кожуун ниити планын 30 хуузу күүседипкен, а Таңды планын мырыңай 38 хуузу күүседип алганы-биле (2639 тонна), арай шүшпөч чоруп турар Би-Хем (1,2 хуу), Бай-Тайга (1,3 хуу), Чаа-Хөл (1,7 хуу) ышкаш кожууннарга үлгерлиг. Үш дугаар черни быжык-биле Кызыл кожууннуң сигеничлери ээлеп турар. Олар 1130 тонна сигени (11 хуу) кезип, бөлүп алганнар.

Республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери ниитизи-биле 2298 тонна, чурттакчы чону 5625 тонна, арааттары 914 тонна болгаш хуу дузалал ажыл-агыйлары 335 тонна сигенин белеткээн.

Бо кампанияда ниитизи-биле 154 сиген кезер трактор, 136 дырбааштыг трактор болгаш 1684 кижичаара туттунган. Сигеничлериң 1124-ү хол кадыгы-биле сиген кезип турар.

СУГГАРЫЛГА

Эрткен неделяда республиканың чер ажыл-агыйлары тараа культураларының 17074 га черин өзүлдө аайы-биле ийи дугаар, 14695 га черни үш дугаар суггарган.

3863 га черде картофельди болгаш 1126 га шөлде ногаа аймаан үш дугаар суггарып дооскан. Ол ышкаш хөй чылдыг 8048 га черниң сигенин база үш дугаар суггарган.

Суггарылгаларны эки чоруткан кожууннарга Таңды, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл хамааржыр.

Республиканың тарылга шөлдөрүндө ниитизи-биле 823 суггачы бар. Чайгы чер аңдарылганын дөрт кожуун чоруткан. Оларга Таңды, Би-Хем, Каа-Хем болгаш Чөөн-Хемчик хамааржыр. Эң хөй чайгы аңдарылганы таңдыкчылар чорутканнар — 5800 га.

КАРТОФЕЛЬ АЖЫЛ-АГЫЙЛЫГ БУДУРУЛГЕ БОЛУР

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды Николай Алдачи Барыын-Хемчик кожуунга эрткен неделяда ажылдап чоруп тургаш, муниципалитеттиң «Чаа чай» унитарлыг бүдүрүлгезинин хову-шөлдөрүндө тараа культураларының болгаш ногаа аймааның үнүп турарын хынаан.

Сайыт үнүп турар тараа-даа, ногаа-даа багай эвес-тир деп түңнелге келген. Ажыл-агыйның директору Игорь Хертек бо күзүн 200 тонна хире тараа дүжүдүн алырынга бүзүрелдиг.

«Чаа чай» МУБ яңы-бүрү ногаалар тарып турар 8 га шөлдүг. Ында аныктар бригадазы доктаамал ажылдап турар. Сайыт Николай Алдачи бо Эрги-Барлык сумга мурнунда эки чылдарда турган ажыл-агый чүгле картофельди безин 120 гектар черге тарып турганын сагынгаш, «Чаа чайның» ажылының кол угланышкыны — картофель ажыл-агый кылза чүл деп санал кириген.

СИМПОЗИУМ

«Убса-Нур ыйгылаажының биосистемазы — Топ Азияның биосферазының шимчээшкүнеринин көргүзүлгө» деп VIII делегей симпозиуму Кызыл хоорайга ажылы бөгүн уламчылаан.

Ону ТР-ниң Биосфера шинчилелдеринин Убса-Нур делегей төвү-биле кады элээн каш ямылар, эртем-шинчилел институттары болгаш заповедниктер организаастап эртирип турар.

Июль 27-де ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак симпозиумнуң киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаан. Ол республиканың амыдыралы, социал-экономика байдаты болгаш келир үеде сорулгалары-биле чоок-кавы девискээрлерден, даштыкы чурттардан келген аалчыларны таныштырган.

Симпозиумнуң бирги хүнүндө эртемденер Виктор Бурковский, Светлана Курбатская, Вадим Савостьянов (Хаксия), Бимба Намзалов (Улан-Удэ), Вячеслав Мордкович (Новосибирск), Майер Вернер (Германия), дипломат Нарантуяа Даваа (Улан-Батор) дээш, өскөлөр-даа илеткел кылганнар.

Олар Убса-Нур ыйгылаажынга хамааржыр бүгү-ле айтырылганы сайгарып чугаалажып турар. Симпозиумнуң киржикчилери «Кызыл — Убса-Нур ыйгылаажы», «Кызыл — Хан-Дээр-3 заповедниги» деп экскурсияларже бөгүн аътаныпканнар. Олар бойдусче үнүшкүннерни кылган соонда, Тываның чоок-кавы девискээрлеринден аалчыларны Кадрлар политиказы, эртемнер болгаш өөредилге черлеринин талазы-биле ямы, а даштыкы чурттардан аалчыларны Инновация, инвестиция политиказы болгаш экономика даштыкы харылзаалар ямы хүлээп ап, ужуражылгаларны эрттирер.

Бистиң корр.

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТИН ТАРАА ШӨЛДӨРИНДЕ

Республикада малга чем белеткелиниң кампаниязы чоруп турары-биле база күскү тараа-быцаа дүжүдүнүн чокек-хемчээлдери билдинип эгелээни-биле Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының удуртукчулары чер-черлерде ажыл-агыйларже доктаамал үнүп турар. Сайыттың оралакчызы Сергей Оюн биле

яамының чер ажыл-агый болгаш механизация килдизинин начальниги Альберт Халпак Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожууннарның чамдык ажыл-агыйларынга эрткен неделяда барыш чедер аргалыг болганнар. Олар баштай Чөөн-Хемчик кожууннун чамдык ажыл-агыйлары-биле танышкан.

Удуртукчулар «Баян-Дугай» МУБ-ка келирге, Кызылдан аалчыларны директор Виталий Ооржак уткуп хүлээп алды. Конторага болган үр эвес чугааның соонда, олар ажыл-агыйның тараа шөлдөрүнче аътаныптылар.

«Баян-Дугай» МУБ тургустунгандан бээр чыл безин четпээн. Оларның ажылы чаа-ла хөндүрлүп олурар деп болур. Ажыл-агый Кускун-Төрүүр деп черге бо чылын 100 га суггат чок шөлге тараа культураларын чашкан. Ооң 80 га черин кызылтас ээлеп турар. Директор Виталий Ооржак тарааны бо чылын арай орайтады чашканын чажырбайн чугаалады. Ынчалза-даа күзүн дүжүттү черле алырынга бүзүрелдиг.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюн, кожууннуң кол агроному Хүреш-оол Ондар болгаш яамының чер ажыл-агый килдизинин начальниги Альберт Халпак "Мойналык" МУБ-туң тараа шөлүндө.

Чылыг электри төвүндө

ИЗИГ СУГ ДЕК БОЛБАС

Кызылдың ЧЭТ-тиң удуртукчулары Кызыл хоорайда чуртталга бажынарныче изиг суг дамчыдарын июль 25-ке чедир септелге ажылдары чорудары-биле соксаткан турган болгай. Айыттыгын хүнден каш хонук эрте берген. Изиг суг ам-даа чок. Чүге ыңдыгыл?

«Тываэнерго» ААН-ниң парлалга албанының ажылдакчызы Рита Самбуунуң бистиң редакцияга дыңнатканы-биле алырга, ЧЭТ-тиң удуртукчулары изиг суг дамчыдарын ам билдинмес үе иштинде сонгаарлаткан. Чүге

дээрге, бирээде, ЧЭТ-те одаар хөмүр-даш эвээжээн, ийиде, ында кышка белеткел, септелге ажылдары саң-хөө чедишпезинден турупкан. Саң-хөө хандырылганы келбээнде, хөмүр-даш чогуур деңгелге чедир дүжүр-

түнмээнде, изиг суг дамчытпазын «Тываэнерго» ААН-ниң директору Анатолий Верзаков база бадыйткан.

Бо дээрге чай санында ук бүдүрүлгө чериниң кирер хоочураан «аары» апарган дээрзин Кызыл хоорайның чурттакчылары пат-ла билер. Изиг сугну дамчыдыптарын манаан кызылчыларның херегелин ажыглап, холга акша-хөренги кирип алырының эптиг «аргазын» бо удаада база халас эрттирбес бодап турары илден.

Борис ОНДАР.

КУДУМЧУЛАР ЧААРТТЫНЫП ТУРАР

Юбилейге уткуштур Кызыл хоорайда белеткел ажылдары шалкынчаан.

«Тыва автоорук» эргелелиниң орук-тудуг-транспорт бүдүрүлгө кооперативи хоорайның кудумчуларынга септелге ажылдарын

шалыпкыны-биле чорудуп эгелээ.

Олар бо хүннерде Чүлдүм, Красноармейская болгаш Ровенская кудумчуларының септелгезин дооскан. Красноармейская болгаш Ровенская

кудумчуларының септелгезин дооскан. Красноармейская кудумчундан Кызыл партизаннар кудумчунга чедир Тыва эки турачылар кудумчун асфальтылап доозуп турар.

Бистиң корр.

“Эң эки суур дээш” көрүлдө

ЧОГААДЫКЧЫ ЕЗУ-БИЛЕ

Эрзин кожунунун Сарыг-Булуң сумузуңда 210 өрегеде 810 кижжи чурттап турар. Суурнуң чону бажыңарының чанында участоктарына болгаш суму чагыргазының тускайлап берген шөлүңгө картофель, ногааны тарып, чаагай дүжүт алыргының магадылалы бар.

Суму чагыргазы хоочуннарны, маадыр иелерни, пенсионерлерни, инвалидтерни, амыдыралы чединмес өг-бүлелерни доктаамал хайгааралга ап келген. Амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң социал паспорттары тургускан. Улуг назылыгларлыг өрегаларга школадан класстарны быжыглаан. Социал педагог башкылар оларны хайгаарал, өөреникчилерни удуртуп турар. Кырганнарның бажың-балгадын чугайлап, арыглап, ыажын белеткеп, суун суглап берип турар.

Сумуда хайгаарал чок чер кезип чоруп турар уруглар чок, назы четпезенер-биле ажил чорудар инспекциянын учедунда чүгле үш уруг бар. Эң-не күзөнчиг, чогулмачыг чүүл — кижиниң кадыкшылыңга хоралыг арага садар «адрестер» узут-каттынган. Ниитиниң корумчуруму экижээн, аныктар даргазы, милициянын участок төлээзи улусчу дружинаның дежурныйлаашкынын доктаамал организаптап, сумунун девискээрин хайгааралга алган.

Бо-ла бүгү ажил-херектерни суму чагыргазының аныктар даргазы Эрес Шимекеевич Кыныраа билдилеп удуртуп турар. Суурнуң чону ону 6 кордакчыларның аразындан тускай чоруткан чажыт анкетаның түднелинде сонгуп алган. Чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелин бадыткаар дээш Эрес Шимекеевич чогаадыкчы езу-биле эрес-шудургу ажилдап эгелээни ол.

Бодунуң хууда машина-хөлгезин ажилыңга ажыглап, суурнуң улуг-бичи чонун эвилелдээш, 40 километр черден (кээр-баары 80 ажыг километр) тайгага белеткеп алганы 1700 хире сыраны, 400 ажыг шоң ыажын сөөртүп эккелдиргеш, Эрзин, Булуң-Бажы суурларның аразында 20 гектар черни каяа-лааш, амдызында ында 2 гектар шөлде суму чагыргазының, чурттакчы чонунуң картофелин тараан. Картофельдиң өзүмү чаагай болзун дээш доктаамал ажаап, суггат-биле хандырып турар. Ында чүс ажыг гектар шөл бар, Эрзин, Нарын сумуларынга картофель, ногаа тарып алыргына кожун чагыргазы ажиллап эгелээни ол. Келир үеде ол шөлдү долузу-биле ажыггалга кирип, аңаа тараа, картофель, чоогунда инек фермазы турган булуңга хаван, дагаа фермазын тургузарын аныктар суму чагы-

Суму чагыргазының даргазы Эрес Кыныраа.

рыкчызы планнап турар. Шап-мындыг эгелээшкини кылып, рынок экономиказының негелдезинге дүүштүр ажилдап эгелээни аныктар удуртукчуну кым-даа деткиир алаар.

Ажилым аайы-биле чоокта чаа Сарыг-Булуң сумузуңга четтим. Культура бажыңында септелге ажылы кидин түлүк чоруп турар болду. Ооң директору Мөңгүней Кунуужаап кылдырып турар ажилын таныштырып чугаалады. Көрүкчүлөр залын будуп каан. Келир үеде Культура бажыңына культурулуг болгаш спортчу хемчеглерни катый аңаа эрткирлеринге таарымчалыг байдалдарны хандырып талазы-биле чаартылга ажилын эгелеп турар. Моон сонгаар Культура бажыңының ажил-чорудулгасын, ооң материал-техниктиг баазасын быжыглаарына культураны болгаш спортту харылап турар ямылар, килдистер практиктиг дузаны чедирер боор деп, директор бүзүрөп турар. Ол дээрге бурунгаар көрүш-түр. Культура бажыңының одалга чери турган оран-савазын чаарткаш, аңаа машиналар гаражы кылып деп турарын суму чагыргазының даргазы илередип турду.

Кожун баштыңы А.Ч. Комбу ол эгелээшкини деткип, чүүл-дүгүнүп көргөш, септелге херек бүгү-ле материалдарның өртөк-үнезин санап түднээш, кожун чагыргазынче дарый киририн дааскан.

Суму чагыргазының даргазы Э.Кыныраа стадион тудуунда хайныккан ажил-иш-биле таныштырды. Тудуг ыажын дарга бодунуң хөлгези-биле сөөртүп эккелдиргеш, С.Серээдарнын башкарган сумунуң пилорамазына дилдиргеш, дилиг материалдарын белеткеп турар. (Уланчызы 8-ки арында).

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТИН ТАРАА ШӨЛДЕРИНДЕ

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Ажил-агыг сиген кезер 730 га шөлдүг, бо хонуктарда кезилдеже кириптер. 4 тракторлуг-даа болза, оларның чамдызынга үүрмек септелге негеттинип турар. Ийи комбайнның бирээзинге база артык кезек херек. Дүжүт ажаалдазын чедир ону ажилдадып алырын кызыдар болдулар.

Бүдүрүлге черинде сиген кезер машина чок болгаш, ону чурттакчылардан дилээр деп турар. Директорну тараа шөлдеринде хыдыкчы шергилерниң көстүп кээп эгелээни бо хүн-нерде дүвүредип турарын чугаалады. Яамының ажилдакчылары республиканың үнүш камгалаар станциясында хораннарны садып турарын сагындырдылар. Станция бок үнүштерге удур чамдык хораннарны мырыңай халас берип турар.

Кожунунун муниципалдыг «Мойналык» унитарлыг бүдүрүлге чери бо чылын хей-даа эвес — 71 га суггаттыг черлерде тараа культураларын тараан. Ооң 46 га черинде кызыл-тас чаштыңан, а 25 га черни арбай ээлеп турар. Ажил-агыгнын тараа болгаш сиген шөлдерин кезип көргөш, оларның үнүп турарына удуртукчулар таарзынган.

Олар дараазында «Уланбура» МУБ-ка келдилер. Бо болза мурунда хоозураашкына таварышкан «Ийме» ажил-агыгнын орунуга тургустунган бүдүрүлге чери. Директор Өлзей Монгушка сиген кезилдезинге белеткеп турган тракторларны хынап келген черинге ужуражы бердивис. Ол база-ла ажил-агыг бо хонуктарда сиген кезилдезинче кириптеринге белегин чугаалады. Чаңгыс-ла шаптыктап турары чүве — кывар-чаар материалдарның чогу.

“Уланбура” МУБ-тун директору Өлзей Монгуш.

Оларны база-ла боттары-выс тывар улус-тур бис ийин. Бис кымдан-даа дуза манавайн турар бис — деп, Өлзей Көк-ооловна чугаалап олурду.

“Уланбура” Чөөн-Хемчик кожунда улуг тараа шөлдерлиг ажил-агыгга хамааржыр. Ол бо чылын 310 га черге кызыл-тасты, 70 га шөлгө арбайны болгаш, арканнарынга сула биле чингетарааны тараан. Суггаттыг-даа, суггат чок-даа (эрткен чылын чарган шөлдер) черлерде тараалары багай эвес үнүп турарын директор чугаалады. Ону шөлдерге чоруткан хыналда ылап-ла бадыткады. Кожунунуң кол агроному Хүреш-оол Ондар бо ажил-агыг бир га черден ортумаа-биле 14-15 центнер дүжүттү ажаап аптарынын аргазы бар деп түңнел үндүрдү.

Ажил-агыг директору Өлзей Монгуштан база бир чугула кампания — сиген кезилдезинче каш техника кирерин сонуургадым. Ол МУБ-та үш трактор, ол хире чүэк автомашиназы, ийи «УАЗ», бир-бир автоклуб, сиген кезер болгаш пресстээр машиналар бар деп харылады. Удуртукчунуң чугаа-зындан бо техникаларның дегези сиген кезилдезинге хаара туттунар-дыр деп билдим. Маңаа ажил-агыгда оон аңгыда үш комбайн (бирээзи чаа), тараа чаштырар машина база бар деп немеп каайн.

Ажил-агыгга бир-тээ чедип келген кижжи болганымда, оларның мал-маганын сонуургадым. Өлзей Көк-ооловна саат-даа чок, шээжи чугаалап берди: ажил-агыгда 4 муң 15 баш шээр мал бар, ооң 817-зи

өшкү. Анай-хураганнар саны 1160. Аът 60 ажып турар.

Хой чуулдазын эгелээр дээрге, амдызында эм чок. Ону садып алгаш, чуулданы чорударлар. 1 литр эмниң өртээ 990 рубль, а бо ажил-агыг чайгы болгаш күскү чуулдаларны чорударына эвээш дизи, 20 муң рубль херек. Бо хүннерде бисте ыңча акша чок дээш Өлзей Көк-ооловна улуг тынды.

«Уланбура» МУБ бо чылын 2,5 тонна хой болгаш 1,2 тонна өшкү дүгүн кыргып алган. Хой дүгүн бир килограммда 10 рубльге садып алыр дээш сайгарлыкчылар кээп турган, ыңчалза-даа директор оларга сатпаан. Ооң шын кылганын көдээ ажил-агыг сайы-дының оралакчызы Сергей Оюн мактады, чүге дизи күрүне хой дүгүн бир килде 17 рубль дээш (ооң 5 акшазы — күрүне дотациязы) садып ап турар. Ажил-агыглардан болгаш хуу чурттакчылардан дүк садып алыр күрүне белеткелчилери кылдыр Кызылдың кидис кылыгылар заводу биле «Ураанхай» эштежилгези Чазак доктаалы-биле бадылатканын ол чугаалады.

Кожунунуң көдээ ажил-агыг бүдүрүлгелериниң директорлары, ооң иштинде үстүнде бижээнивис удуртукчулар, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненко, көдээ ажил-агыг сайыды Николай Алдачи, сайгытчы оралакчызы Сергей Оюн дээш, яамының өске-даа харыс-салгалыг ажилдакчылары-биле Чөөн-Хемчик кожунуң чагыргазының бажыңыга июль 21-де ужуражып чугаалажыр аргалыг болганнар. Аңаа күскү дүжүттү садып-саарарының айтырынын база көдүрүп турганнар. Чижээ-лээрге, кожунунуң кол агроному Хүреш-оол Ондар артыкшылдыг апаар арбай дүжүдүн канчап-тарың айтырган. Виктор Иванович мал чеминге дотациялыг, ыңчалза-даа сиген-ширбиш доктаамал чедиптес Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин кожуннар-биле керээлдерден чарып алгаш, ынаар сайгарарын сүмөлээш. Херек болза арбай дүжүдүнүң чамдызын бис, күрүне, садып алылы деп база чугаалаан.

Сайт Николай Алдачи агролетпүрде ниити байдал-биле удуртукчуларны таныштырган. Ол көдээ ишчилерниң амыдыралына чоокку чылдарда кандыг эскерилгелер болурунча болгаш яамының эрткен чартык чылда кылып чоруткан ажилдарына элээн доктааган. Ыңчалза-даа кол-ла чугаа — тараа шөлдериниң суггарылганын, оон күскү дүжүдүнүң, сиген кезилдезиниң болгаш бо кампания-ларга машина-техниканың белеткелдериниң дугайында болганы чугаажок.

Кожунуң тараа культураны, сизени бо чылын эки үнүп турарын яамының удуртукчузы-даа, Виктор Лавриненко-даа онзалап демдеглээш.

Юрий ДАРБАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

“Уланбура” трактористери сиген кезилдезинге белеткенип турлар.

ЧАА ЭГЕЛЭЭШКИН

«Инектиг кижжи — тодуг, хойлуг кижжи — каас» джир. Мен маңаа Өвүр кожунунуң бажыңы Лидия Салчаковна Ондарнын өөреникчилерге чайгы лагерлер үезинде мал аразына кижизидилге ажилын эгелээнин деткип, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымы илередикседим. Бичи кижилерни бичиизинден тура-ла малга өөрөдип, оларның аажы-чаңына

чаңчыктырып, ооң ажыктыын, ылаңгыя сүдүндөн кандыг-кандыг хоолулуг тыва чамнерни кылырын уруглар карактары-биле көрүп, холдары-биле тудуп турда өөрөдир эң-не чедимчелиг арга-дыр деп санаар мен. Бо бажыңының организаптааны чайгы лагерьде дыштанып турар уруглар арыг агаарга дадыкпышаан, ажыктыг чүүлдерге өөренип ап турар-дыр. Лидия

Салчаковнаның сагынгыртывыңгыр эгелээшкининден өске-даа школаларның башкылары чүге арга-дуржулга ап болбас деп. Ангор дүктүг өшкүлери-биле ады сурагжаан «Эйлиг-Хем» совхозтуң школазынга-даа мал ажылынга өөрөдир күш-ажыл лагерин ажыдып болгай. Суурларда чамдык уруглар өөрөдилге чылы төнө бээрге, баар-базар чер тыппайн, багай

кижилерниң салдарында-даа алзы бээр. А ажил кижини тоттуруп каастаар, ат-алдарга чедирер. Лагерьге ажилдааш боттарының бүдүргөн продукциязын садып, ойнаар херекселдер, акшаны-даа ажилдап ап болур. Ыңчангаш келир чылын база ийи дугаар лагерьни ажыдар деп турарын деткиир-дир мен. Мээң бир дилээм — Лидия Салчаковна Ондарнын бо эгелээшкини республиканың Көдээ ажил-агыг яамызы деткип, оода-ла майгыннар-биле дузалаар

болза. «Далайга дамды дуза»-даа болгай. База бир сүмем бар. Республика иштинде-даа, суурларда-даа чүзүн-баазын аттарлыгы ыры-танчы бөлүктери-ле хөй. Лагерьде ажилдап турар оолдар, уругларга оода бир катап чүге аалдап, концерт үндүрүп болбас деп. Күзөл-ле бар болза, болдуна бээр чүве-дир-ле. Ыңчангаш доозуп тура, Өвүр кожунуң лагерьинде ажилдап турар эреспейлерге ажилының түңнели эки-ле болурун күзөдим.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

Бразилиядан аалчы

Тыва Республиканың аныктар политиказы болгаш спорт талазы-биле сайыды Сергей Ынаажыкович биле Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязының башкызы Хүрөң Бораевна Ооржактарның оглу Болат Ооржак 1995 чылда Москваның даштыкы харылзаалар талазы-биле институтунче кирип алгаш, ону 2001 чылда чедишкниг дооскан. Бир чыл дургузунда Россияның Даштыкы херектер яамызынга ажылдааш, 2002 чылда Россияның Бразилияда элчини Василий Громовтун дузалакчызы албан-дужаалга томуйлаткан. Бо хүннерде Болат бодунун өөнүң ишти Елена Ооржак-биле Бразилияның Бразилиа хоорайда Россияның элчин черинде ажылдап турар.

Дүүн ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржак Болатты хүлээп алгаш, ооң-биле ужуражылганы эрттирген.

Чугаа колдуунда Бразилияның экономиказы, ооң даштыкы чурттар-биле харылзааның дугайында болган. Бразилияның чурттакчы чону 177 миллион кижичи. Чер, девискээри 8 млн. дөрбелчин метр, ында 26 штат, 1 федералдыг округ бар. Россияже колдуунда кофе, чигир, хаван болгаш дагаа ээдин, идик-хеп аймаан үндүр сөөртүп турар, а Россия Бразилияже үрезин чемишчидилгезин чорудуп

турар. Бразилияда туризм аажок сайыраан, оон бир чылда кирип турар орулгазы чурттуң орулгазының 36 хуузун ээлеп турар. Бо талазы-биле эң-не хөгжүлдеги хоорай – Рио-де-Жанейро. Ындыг-даа болза, бай хөрөңгитен кижилер биле ядыларның ылгалы база оранчок дээрзи каракка көскү. Бразилияның агаар-бойдузу чылыг, ыңчангаш Россияда болгаш өске-даа чурттарда дег чылыдылга системазы – хоорзалар ында чок. Хөмүр-даш бар-даа болза, көвей кезинде газты ажыглап турар. Ооң мурнунда газты Боливиядан, а мазуту Россиядан ап турган болза, амгы үеде Бразилияда газ болгаш нефтиниң хөй курлавырлары тывылган. Ыңчангаш ону казып

тыпкаш, боттарын хандыртынар сорулга салдырган. Ок-чепсекти колдуунда Америкадан садып ап турар. Чоокта чаа сонгуктан Бразилияның президентизи Л.Лула колдуунда-ла Россия, Кыдат, Индия-биле кады ажылдажылга чорударынга сонугралдыг.

Ужуражылганың түннелинде Болат Ооржак Тыва Республиканың Чазак Даргазынга Бразилияда чурттап турар чоннуң чүдүп сүзүглээри дукан деп куштун кварц болгаш аметист өңүг даштардан кылганы дүрзү-хевирин белекке берген. Республиканың бирги удуртукчузу Ш.Д. Ооржак анык политикке моон-даа сонгаар чедишкниг ажылдаарын күзөөн.

Мерген ОНДАР.

Бистиң Үлетпүр яамызынга улуг, биче 28 бүдүрүлгелер хамааржып турар, олар республиканың эң кол бүдүрүлгелери болганда, юбилейге уткуштур бистиң мурнувуста салдырган сорулгалар хөй. Ол талазы-биле эрткен чылдан эгелээш, бүдүрүлгө бүрүзүнге кылып чорудар ажылдарның план хемчеглерин баш бурунгаар ажылдап кылган. Ол ажылдарның күүселдезинин талазы-биле яамының коллегия хуралында доктаамал чугаалажып, харысалгалыг удуртукчуларга даалгаларны берип, чедир кылдынмаан чүүлдерни эдер талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар.

Ооң түннелинде бо чылдың алды айларында Үлетпүр яамызының харыялап турар бүдүрүлгелери 187,6 млн. рубльдин бараанныг продукциязын бүдүрүп үндүрген азы 2003 чылдың бо үези-биле деңгээрге, 123,5 хууга көвүдээн. Яамының баш удур берген планын 16 бүдүрүлгө күүсеткен: "Тыва мебель" КХЭ, "Чербининиң ыяш белеткээр пунктузу" КХЭ, "Суй-Белек" чоннуң устывыш уран кылыглар бүдүрүлгези, "Ураанхай" КХЭ, алдын тывыжының артели "Ойна" болгаш өске-даа бүдүрүлгелер.

Эрткен чылдың бо үези-биле деңгээрге, 14 бүдүрүлгө продукция бүдүрерин көвүдеткен. Оларга "Тыва даг-дүгү" комбинаты, "Кидис-пимокат заводу" ККБ, "Тываның машина тудушкун заводу" ККБ, алдын тывыжының артели "Ойна" болгаш өске-даа бүдүрүлгелер хамааржыр. Бүдүрүлгелериниң беш адырында продукция бүдүрерин эрткен чылдың деңгээлинден көвүдеткен: өнүг металлургияда — 17,0 хуу, машина тудушкунунда — 3,0 хуу, тудуг материалдарында — 48,5 хуу, ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелерде — 63,8 хуу, чиик үлетпүрде 2,3 хуу болуп турар.

Бо чылдың июнь 24-те яамының коллегия хуралында "Үлетпүр яамызының бүдүрүлгелеринин Тываның Россия Федерациязының составына каттыжып киргенинин 60 чылынга болгаш Кызыл хоорай-

ның тургустунганының 90 чылынга уткуштур белеткел ажылдарына ап чорудар хемчеглерниң күүселдезинин дугайында" айтырыгны сайгарып чугаалаштывыс. Республикага юбилейни организаастап эрттирер оргкомитеттин мурнундан бердинген хемчеглерниң күүселдезинден аңгыда, бүдүрүлгелерниң юбилейге уткуштур бодунун девискээрин арыг-селиг тударындан эгелээш, кылыр ажылдар ам-даа хөй дээрзин демдеглээн. Чамдык бүдүрүлгелерге, чижээлээрге, "Тыва сувенир" (директору В.В. Доржу), "Кызылдың дааранылга фабриказы" ККБ (директору В.Н. Брюханова), "Кызылдың караа көрбестерниң өөредилгө-бүдүрүлгө чери" КХЭ (директору Л.М. Джалов), "Кидис-пимокат заводу" ККБ (директору Д.Б. Чымба) оларга юбилейге хамаарышкан хемчеглерни июль айның ишинде доозар талазы-биле даалганы берген.

Онза кичээнге чоннуң устывыш, уран кылыгларны кылыр "Суй-Белек" болгаш "Тыва сувенир" бүдүрүлгелеринче угландырып турар бис. Тываның болгаш Кызыл хоорайның юбилейлеринде даштыкы чурттардан болгаш Россияның девискээрлеринден хөй санныг аалчылар, туристер кээри билдингир. Тыва чоннуң шаг-төөгүден бээр ажыглап чорааны онзагай талалыг суй белектерин кылыр талазы-биле уран-шевер мастерлерни чалап, арга-сүмезин ап турар болгаш ол талазы-биле ажыл багай эвес деңгээлде чоруп турар.

"Кызылдың дааранылга фабриказы" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге бо чылдың февраль айда дизайн-студияны тургускан. Фабриканың бүдүрерин бараанныг продукциязы Москвага болган "Россияның девискээрлери-2004" деп Бүгү-россияның делгелге-ярмарказынга чедишкниг киришкен. Сөөлү чылдарда фабриканың ажылы экижип, шенелде цегинде күрүне чагылары кирип турар. Тыва национал хепти бедик деңгээлче көдүрер талазы-биле фабриканың модельерлери чогаадыкчы езу-биле ажылдап, Тываның 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның 90 чылынга уткуштур хөй чагыларны хүлээп ап турар. Амгы үеде бүдүрүлгөгө чээли хергелеттинип турар, ол талазы-биле айтырыг шиитпирлеттинип турар.

"Тыва даг-дүгү" комбинаты бо чылын тургустунганындан бээр 40 чыл юбилейин демдеглеп эрттирген. Бо байырлалды

Валерий ООРЖАК, ТР-ниң Үлетпүр яамызының сайыды.

организаастап эрттиреринге бистиң яамы киржип, юбилейлиг байырлал бедик деңгээлге эрткен. Бүдүрүлгөдө байдал эрткен чылдарга деңгээрге, чүгээртеп оран. Даг-дүгүн бүдүрүп үндүрери эрткен чылга деңгээрге, 40 хууга өскөн азы бо чылдың алды айларында 4740 тонна даг-дүгүн чүдүрүп чоруткан. Даг-дүгүн бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин улгаттырар сорулга-биле комбинаттың дериг-херекселдерин чаартып солуурунун талазы-биле республика бюджетинден немелде акша-хөрөңгини тып бээринин аргазын өөренип көөрү чугула.

"Кидис-пимокат заводу" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези бо чылдың алды айларында 72 тонна хирлиг дүктү 1008 муң рубльге аштап-арыглан. Тус черин бараан бүдүрүкчүлериңден дүк садып алыры-биле Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызындан 150 муң рубльди чээлиге алган. Кидисти шынарлыг кылыр талазы-биле дериг-херекселдер садып алырынга республиканың инвестиция программасындан 1,5 млн. рубльди алган болгаш ол дериг-херекселдерни садып алган.

Фирма "ТТ" бодунун ажыл-чорудулгазын катап тургускан болгаш 2004 чылдың алды айларында 1070 кубометр ажылгала ыяшты үндүр сөөрткен, 420 кубометр дилиг материалдарын, 80 кубометр ажылгала ыяшты белеткээн. Чазаныр цехте 420 кубометр чымчак, кургаг ыяшты белеткел алган, ооң-биле бүдү-

рүлгө продукцияны бүдүрүп үндүреринин хемчээлин улгаттырар аргазы тургустунуп келген. Амгы үеде ТР-ниң Капитал тудуг эргелели-биле чазан кылыгларга чагыг хүлээп алыр талазы-биле чугааны чорудуп турар.

"Кызылдың караа көрбестерниң өөредилгө-бүдүрүлгө чери" кызыгаарлаттырган хары-салгалыг эштежилге "Россияның девискээрлери-2004" деп Бүгү-россияның делгелге-ярмарказынга чедишкниг киржип, делгелгениң дээди шаңгалыг төлептиг болган. Бүдүрүлгениң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынары экижээн, ыңчалза-даа ол продукцияны сайгарарында бергедээшкниң тургустунуп турар. Белен продукцияның складында 0,5 млн. рубльдин барааны чыдып турар. Моон мурнунда медицина камгаладылгазының фондузу-биле быжыг харылзаалыг ажылдап, эмнелге албан черлеринге продукцияны даарап берип турган, ол ниити ба-

дып каап турар бүдүрүлгелерниң чылдагаанын тодаратып, ону эдип алырының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылып, саң-хөө хөрөңгизиниң кол угланышкынынче кичээнге угландырган.

"Кызылдың машина тудушкун заводу", "Кидис-пимокат заводу", "Кызылдың дааранылга фабриказы" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге, "Кызылдың караа көрбестерниң өөредилгө-бүдүрүлгө чери" КХЭ-ге сайгарлыр хөрөңгини тургустунуп чээли хергелеттинип турар. "ТТ" фирманың, "Тува-Текс" КХЭ-ниң белен продукциязын сайгарарында бергедээшкниң тургустунуп турар. Социал адырның организацияларына тургускан күрүне чагыын бо хүннерге чедир акшаландырбаан, бо чылдың бирги кварталында федералдыг бюджеттен акшаландырарын көргөн объектилерни ам-даа акшаландырбаан. Бодунун иштиги курлавырлары-биле продукция бүдүрерин "Кызылдың дааранылга фабриказы", "Кидис-пимокат заводу" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери, "Чербининиң ыяш белеткээр

Тыва Республиканың Россияның составына каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл юбилейлерин төлептиг уткуур талазы-биле ап чорудар хемчеглерниң планын ТР-ниң Чазак эрткен чылын ажылдап кылган. Ооң күүселдезинин талазы-биле яамыларның, ведомстволарның, албан организацияларның удуртукчуларын юбилейни организаастап эрттирер оргкомитеттин хуралына чугаалажып, тодаргай даалгаларны берип турар.

раанныг продукцияның 30 хуузун ээлеп турган, ам бүгү керээлер садыглажылга дамчытыр эртип турар. Чагының кирип турар хемчээли кызырылган, бүдүрүлгени сайгарлыр хөрөңгиле хандыраарында бергедээшкниң тургустунуп турар.

Юбилейлиг чылда республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринин ажылын турум байдалга тургузар талазы-биле боттуг хемчеглерни яамының талазындан ап чорудуп турар. Бүдүрүлгелерге баш удур бердинген планнарның күүселдезинин талазы-биле ай санында яамының коллегия хуралына чугаалажып, чы-

пунктузу" КХЭ, "ТТ" фирма, "Республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы" ККБ-ниң Ырбанда баазы көвүдеткен.

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның юбилейлеринге чедир санныг хонуктар арткан. Бистиң яамыга хамаарылгалыг бүдүрүлгелерге республиканың юбилейни организаастап эрттирер оргкомитеттин мурнундан берген даалгаларын күүседир дээш, боттуг хемчеглерни алып апар бис. Кылыр ажылдар ам-даа хөй, ону күүседиринге иштиги курлавырларны чөп ажыглаары чугула.

«Россия Федерациясының хоойлужудулга актыларына өскерилгелер кириер дугайында» Федералдыг хоойлунун төлевилелин Россия Федерациясының Чазаа Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазынга чугаалажыры-биле кириген. Күрүне Думазы төлевилелдинь бирги номчулганын бо чылдың июль эгезинде чугаалашкаш, хүлээп алган.

Бо хоойлу төлевилелинде Россия Федерациясының Конституциясында айтылганын езу-гаар төптүң болгаш субъектилериниң (девискээрлериниң) күрүне эрге-чагырга органнының бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында чугаалап турар. Күрүне Думазы «Россия Федерациясының субъектилериниң күрүне эрге-чагырганын хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» болгаш «Россия Федерациясының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуларны 2003 чылдың октябрьда-ла хүлээп алган болгай. Ук документи-лерни Федерация Чөвүлели деткээн, РФ-тиң Президентизи В.Путин адын салган. Бо хоойлуларга үндезилеп алгаш, Россияның хоойлужудулга актылары өскерилгелерни кириер дугайында бо хоойлу төлевилелин ажилдап кылганы ол. Ынчангаш төлевилелде Россияның 155 хоойлу актыларына өскерилгелерни кириерин, 41 хоойлу актыларын солуруун айыткан.

Хоойлу төлевилели үш улуг сорулганы шийтирилээр эрге-хоойлу баазанын белеткеп кылган. Ол чүл дээрге, бирээде, бүгү деннелин эрге-чагырга органнының бүрүн эргелерин таарыштырып турар федералдыг хоойлужудулганы. Күрүне Думазының хүлээп алганы база РФ-тиң Президентизи ат салган ийи Федералдыг хоойлуга (үстүндө айтылган) дүүштүр эде кылыры болур. Азы өскээр чугаалаарга, субъектилериниң болгаш тус чер бот-башкарылганын конституцияларына, уставтарына, хоойлужудулга актыларына өскерилгелерни, немелделерни, эдилгелерни кириери. Ийде, Бюджет болгаш Үндүрүг кодекстеринге бирги номчулгада чүлдүзүңгэн эдилгелерге дүүштүр бюджет системазының бүгү деннелин чырыгдал болгаш орулга хүлээлгелериниң хемчээлдери тодардыры. Үште, акшаландырышкын үндезини-биле хандыртынмаан чырыгдал хүлээлгелерин солуур арга-биле бүгү деннелин бюджеттериниң балансылыг болурун хандыраы.

Хоойлу төлевилелин хүлээп

аптар болза, 2005 чылдың январь 1-ден эгелээш, чуртка күрүне тургузуунун болгаш эргелеп-башкарылганын, бюджет болгаш үндүрүг эрге-харылзааларының, чоннуң эрге-чагырганын база ниитилел харылзааларының чаа системазы ажилдап эгелээр. Күрүне бодунун хамаатылары-биле харылзаалары чурумчурдарын оралдажып турар. Тодаргайы-биле чугаалаарга, социал хүлээлгелерни федералдыг деннеден регионнарже (девискээрлерже) дамчытар.

Хоойлу төлевилелин кол тутказы кандыгы? Бирээде, тодаргай кылган даңзыга үндезилеп алгаш, эрге-чагырга органнының янзы-бүрү деннелин эргелерин аңгылаары, РФ-тиң Конституциясында доктаатканын езугаар төптүң болгаш субъектилериниң кады чорудар ажилдарының талазы-биле субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнының бүрүн эргелерин аңгылаары, оң иштинде бажыңга социал-эмиципалдыг тургузулгарга тус чер ужур-дузалыг айтырылганын даңзын тургузары. Ийде, субъектилериниң болгаш муниципалитеттериниң бюджеттериниң бюджеттер нормаларын болгаш чырыгдалдарын доктаадыры, оларны чүгле федерация субъектилериниң хоойлулары-биле таарыштыраы. Үште, хары угда ийи болгаш оон-даа хей бюджеттер деннелиндериниң күсели-биле чырыгдалдар кылырын болдурбазы.

Россия Федерациясының бүгү адырларының харылзаазын таарыштырып турар хоойлужудулга актыларында өскерилгелериниң кыска анализин кылып көөрге мындыг.

Социал политика айтырылганы. РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагыргалары боттарының бюджетинден улуг назылыг кижилер, чедимчези кошкак хамаатылар, өскүс уруглар, күш-ажылдын хоочуннары, Ада-чурттуң Улуг дайынының үзүнде тылга ажилдап турган кижилер, хей уругларлыг өг-бүлелер, бот иелер, политиктиг репрессияга когараан кижилериниң социал деткимчезин болгаш хандырылганын боттандыра. Өске категорияларның хамаатыларының социал деткимчезин (ССРЭ-ниң, Россияның, Социалисттик Күш-ажылдын Маадырлары, Ада-чурттуң Улуг

дайынының киржикчилери болгаш инвалидтери, Алдар орденниң эдилекчилери, хан дужаакчылары болгаш өскелер-даа) күрүне эрге-чагырганын федералдыг органнын боттандыра, чигелделериниң хей кезин ай санында акша компенсациялары-биле солуур.

Чурттаар оран-бажың болгаш коммунал ачы-дуза төлевиринге хамаарыштыр социал деткимче көргүзери күрүне эрге-чагырганын федералдыг органнының бүрүн эргелери болур. Хамаатылар, оң иштинде бүгү хевирлериниң инвалидтери бо талазы-биле деткимчени субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнындан алыр, а компенсацияларны Федералдыг фонд субвенция-биле төлээр.

Уруглар пособезиниң хемчээлдерин болгаш үлээр чурумун, чедимчези эвээш хамаатыларны күрүнениң социал дузаламчызынга кириер. Ол ышкаш чоннуң янзы-бүрү кезектериниң, оң иштинде бажыңга социал-эмиципалдыг тургузулгарга субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнын организастаар, оларны саң-хөө чырыгдалдарын база субъектилер харыылаар, федералдыг бюджеттен чамдык компенсация туруп болур.

Ниитизи-биле акша компенсациязы-биле чигелделериниң 12 хевирин солаан, 5 хевир (пенсия хандырылганы, коммунал ачы-дуза хандырылганы, пенсия-же үнгенде поликлиникаларны ажылгаары, диш салдыраы, чурттаар оран-бажың алырынга чигелде) хевээр арткан.

Күш-ажыл төлевирин таарыштырышкын айтырылганы. Субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органны болгаш тус чер бот-башкарылганын субъектилериниң күрүне албан черлериниң база муниципалдыг албан черлериниң ажилдакчыларының күш-ажыл төлевириниң хемчээлдерин база чурумун боттускайлап тодардыр. Төлөвилде Россия Федерациясының дотациялыг субъектилерини болгаш муниципалдыг тургузулгары доктааткан кызыгаарлашкыннарны сагыр деп айыткан.

Өөредилге болгаш эртем айтырылганы. Дээди өөредилгенин, эде белеткээриниң болгаш мергежил бедирериниң, эртем болгаш эртем хандырылганының айтырылганын күрүне эрге-чагырганын федералдыг

органнынга хамаарыштырган. Школага чедир өөредилгениң, уругларның чайгы дыштанылганының айтырылганы тус чер бот-башкарылганын федералдыг бүрүн эргелери болур.

Дээди профессионал өөредилгениң өөредилге албан черлери өөренип турарларның санын барымдаалап, федералдыг болгаш девискээр аайы-биле аңгылаар. Он муң кижжи санныг чурттакчы чонга онааштыр 170-ден эвээш эвес студент өөренип турар дээди өөредилге чери федералдыг эрге-байдалды алыр.

Эге болгаш профессионал ортумак өөредилге албан черлерин эрге-чагырганың федералдыг болгаш девискээр органнының аразына хувааган, эге болгаш профессионал ортумак өөредилгениң албан черлериниң көвөй кезин субъектилериниң өнчүзүнчө дамчыдып бээр.

Школа өөредилгезиниң ачы-дузанын мурнундаазында дег муниципалдыг өөредилге албан черлери чедирер. Оларны тус чер бюджеттери хандыра.

Маңаа эргежок чугула хөрөңгиниң кол кезээн (башкыларга шалың төлээрин кириштир) субвенция езугаар субъектиниң бюджетинден төлээр.

Кадык камгалал айтырылганы. Бедик специализастан медицина дузаламчызының болгаш санитар-эпидемиология хайгааралының талазы-биле ниити күрүне политиказының айтырылганын федералдыг органнын шийтирилээр.

Субъектилер федералдыг медицина албан черлеринден аңгыда кеш, өкпе болгаш өскө-даа аарыгларның диспансерлеринге специализастан медицина дузаламчызын организастаар, эмнелге авиациязын кириштиришаан, специализастан медицинаның дүрген дузанын чедирер, медицинаның халас дузанының күрүне магадылдарының талазы-биле девискээр программаларын хүлээп алыр, чоннуң чамдык бөлүктеринге эмчи-социал дузаламчыны чедирерин база эм-таң-биле хандыраы дегири, ажилдавайн турар чонга медицинанын ыяп камгаладыгызын организастаар, халдавырлыг аарыгларның профилактыказы болгаш оларның уруктарын чайладыр дээн чижектиг айтырылганы харыылаар.

Тус черлер ол ышкаш медицинаның дүрген дуза чедирелгезин организастаар, санитар-поликлиника болгаш эмнелге албан черлеринге дуза чедирер, херээжен кижилерге саатталганда болгаш жожаан сонда медицина дузанын чедирер.

Культура болгаш массалыг коммуникациялар чепсектериниң айтырылганы. Субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнын культураның девискээр ужур-дузалыг объектилерин камгалаар болгаш кадагалаар, чонну библиотекка-биле хандыраар, күрүне музейлерин тургузар болгаш деткиир (РФ-тиң Чазааның бадылаары даңзыда федералдыг күрүне музейлеринден аңгыда), культура болгаш уран чүүл албан черлерин тургузар болгаш деткиир (РФ-тиң Чазааның бадылаары даңзыда культура болгаш уран чүүлден федералдыг күрүне албан черлеринден аңгыда), девискээриниң болгаш тус черниң национал-культура автономияларын деткиир, улустун уран-шевер устывыжын деткиир (Россия Федерациясының Чазааның бадылаары даңзыда организациялардан аңгыда).

Күрүне эрге-чагырганың федералдыг органны бо талазы-биле ниити политика чорударындан аңгыда культураның чамдык албан черлериниң ажилчорудулганын тургузар, оларны акшаландырышкынын боттандыра.

Тус черниң айтырылганына чоннуң библиотека хандырылганын организастаары, чонун дыштанылганын организастаарына таарымчалыг байдалдарын тургузары, культура байлактарын (төөгү болгаш культура тураскаалдары) камгалаары болгаш кадагалаары хамааржыр.

Бойдус ажылгалы болгаш долгандыр хүрээлел камгалалы. Кириген эдилгелер езу-гаар алырга, РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнын арга-арыг, суг болгаш бойдус камгалал талазы-биле таарыштырылганы чорудар арганын чидирер болуп турар. Бо талазы-биле акшаландырышкын системазы өскерилер. Чырыгдалдарны кол кезин федералдыг бюджет төлээр.

Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызының бодалы-биле алырга, федералдыг төп ук адырның айтырылганын таа-

АЧАВЫСТЫҢ АДЫН СЫКПАЗЫН ЧАГААН

Юбилейлиг чылдың ажил-ижиниң Тывавыстың булунардында хайныгып, ажил-ишчилерниң хей-адынын бедини, тура-соруктуң республика солунарында база кожуунуус солуну «Улуг-Хемивистен» чангыс эвес удаа номчул оран-дыр мен. Удуртукчу даргаларымыстан эгелээш, мурнакчы коллективтериниң башкарылганы Тывавыстың тургустунуп эгелээш үлериңче хая көрнүп, төөгүнү коптарыш, аныяк-өскенге ол үениң ажил-ишчилериниң эгелеп каан ажил-агыяларының төөгүзүн таныштырып, ам келир салгалга Тываның төөгүзүн арттыраар деп турарын бодум хуумда кончук чөпсүнүп, сеткилим ханып номчук чор мен.

Мээң ачамның кыска-даа бол, назынының иштинде ажилдап, чурттап эрткен чылдары база-ла онзагай ховар кижжи чораан. Ачам Сендажы Салчак Балчын-ооловичиниң алыс чурту Бай-Тайганың Бай-Тал. Ол үеде Тываның бүгү кожуунарынга үжүк-бижик өөредир бөлгүм турган. Хем-Белдиринге каттышкан школа деп адаар өөредилге чери турган бөлгүмүң эки дооскан улусту Кызылче чорудуп турган. Бай-Тайга кожуундан барган бөлгүмүң доозукчуларының аразында ачам кирген. Ол 1930-35 чылдар үеги.

Авамны Барыын-Хемчик кожуундан келген Ооржак Мамбуу Чадамбаевна дээр. Документ-биле адаы Сендажы Салчак Чадамбаевна кылдыр бижиттинген. Ол каттышкан школаның доозукчулары чамдыгы башкылар, артыканы эми-чилер болгаш мал эмчилери болган. Ачам, авам кайызы-даа мал эмчилери, өг-бүле тудуп чурттай бергенер. Ол доозукчуларны кым, каа, кайы кожуунга баарын даргалар таарыштыр чорудуп турган чүведир. Бистин ада-невес Би-Хем кожуунуң Туранче чоруп-

каннар. Ол дээрге 1936-37 чылдар үеги. Аңаа баргаш авам Туранга мал эмчизи, ачам мал-чер эргелелинге ажилдап турган. 1947 чылда Мал-чер яамызы ачамны Барыын-Хемчик кожуунунче ажилдаары-биле чоруткан. Ол чылын мен бирги класска өөренип кирген мен.

Ынчан чаа колхоз тургузушкунуң үеги. 1948-49 чылдар үезинде бичи колхозтарны чангыс улуг колхоз кылдыр кадып турган. Барыын-Хемчик кожуунунуң Суг-Бажыңга «Искра» колхозун, Ак сумузуңга «Ленин», Шекпээр сумузуңга «Кызыл тараачын» колхозун каттыштыргаш, төвүн Шекпээр сумузуңга кылгаш, колхозту «Кызыл тараачын» деп адаан. Ачамны ол колхозтуң даргазынга томуйлаан. Эгезинде ол боттаңнап ажилдады. Ынчан Шекпээр сумузу каш кыска кудумчуларлыг, каш борбак бажыңнарлыг, школалыг суур турду. Оон тудуп эгелээш.

1950-53 чылдар үеги. Суг-Бажыңга огород бригаданың база

эки сактыр-дыр мен. Эрте чазын ногаан кулчаны, огурутти, чоорту чайын помидорну бистер Кызыл-Мажалыктың хамааты чурттакчыларынга садып, өртөөн бригадирге дужаап турдуус. Бригадир бистин ажилдаанын дээш күш-хүн салып турду. Шекпээр өстүрген эр, кыс ийи хаван оолдары чоорту өссе-өссе, мырыңай улуг хаван фермазы болган. Ол ферма Үстүү-Хавак баарыга турган. Ол чылын ачам Кызылдың Көк-Тей куш фермазында дагаа оолдарын эккелгеш, бажыңнарга өстүртүп доруктурары-биле үлөп берип каан, оон бир чыл болуп турда, чангыс черге чыып, дагаа фермазын база тургусту. Ачам Тываның көдээ ишчилериниң мурнакчы ажилчынарының аразына кирип, Москва ССРЭ-ниң көдээ ажил-агый делгелгезинге 1950 чылда чорааш келди. 1957 чылда райком партия ачамны Аксы-Барлыктың «Коммунизмче орук» колхозунче даргаладып чоруткан.

Ачавыс С.Б.Сендажы 1960 чылда үр эвес аарааш «кызыл-дустан». Оң мөчүзүн салган хааржаан Кызыл-Мажалыктың клуунга чыттырып, районнуң бүгү чону байырлажып эрти. Обком партиядан орустап, тыва-

Кижилер,

лап чугаалаар Иванов дээр дарга чүве чугаалааш, ачамның орден, медальдарын кадаан кара кыдыгыл кызыл сыртыкчыгашты менээ тудускаш, «Ачарның адын сыкпайн, өөредилгенер доозуп, эки ажилдап, чурттанар» – деп чыгып сестү берди. Ол үеде кажыдылдын ажынынга туртуган кижжи чыгып берген даргага: «Бүзүрелиңер, чыгыңар утпайн бүзүредир бис» – деп кызып тургаш, орустап харылаанымы бүгү назынымда ам-даа утпайн сактып чоруур мен.

Тамара ТАРТАН-ООЛ,
Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчысы.

Улуг-Хем кожууну.

МАНАВАС, САЙГАРЫП КӨӨР

рыштырар бүрүн эргелерни бодунга Россия Федерациязының Конституциязының 72-ги чүүлүнүн 1-ги кезээниң «к» пунктузунга база 76-гы чүүлүгүгө чөрүштүр алгаш, РФ-тиң субъектилеринге болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарынга ындыг-ла кончуг чугула эвес эргелерни арттырган бооп турар. Чурттуң Үндэзин Хоойлузуңуң үстүндө айтыкан чүүлдеринде суг, арга-арыг, байлактар, долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле хоойлужудулгалар таарыштырлыгын федералдыг төп девискээрлер-биле кадды чорудар деп айтыкан, а федералдыг төп эрге-хоойлу талазы-биле таарыштырылга үндэзиннерин доктааткан хоойлуларны хүлээп алып ужурулуг. Ынчап кээрге федералдыг хоойлу үндүрүкчүзү РФ-тиң субъектилериниң бүрүн эргелерин холгаарлаар деп орадажып турары көскү.

Хамааты камгалал болгаш онза байдалдардан чонну камгалаар талазы-биле ап көөрге, федералдыг төптүн болгаш РФ-тиң субъектилериниң бо талазы-биле бүрүн эргелерин девискээрлер аайы-биле шиитпирлээрин көрүп турар.

Федералдыг, девискээр, муниципалдыг онза байдалдар дээн чижектиг билишкннерни киирип турар, оларның уржуктарын чайладыр федералдыг, субъектиниң болгаш тус черниң бюджеттери төлээр.

Хамааты камгалал болгаш халаптар уржуктарын чайладыр хемчеглер боттандырар органнары тодарадып турар, олар база федералдыг, субъект, тус чер бюджеттеринден хандыратынар, ол органнарың ажилдакчыларына социал магадылалдарны тургузар. Өрт өжүрүр хүлээлгени (арга-арыг болгаш онза нарын өрттерден аңгыда) РФ-тиң субъектилеринге онааган.

Инфраструктура хөгжүдөрүнчү болгаш экономика адырларының деткимчези. Эдилгелерде федералдыг төптүң база РФ-тиң субъектилериниң бүдүрүлгө болгаш коммунал инфраструктураны хөгжүдөр база ооң айыыл чок болурун хандыраты талазы-биле бүрүн эргелерин кызыгаарлап турар. Чижээ, архитектура ажил-

чорудулгазының, газ хандырылганың, почта харылзааның талазы-биле бүрүн эргелерни субъектилерден казаан. Оларның хөмүр-даш үлетпүрүн хөгжүдөр, ооң ажилдакчыларының социал камгалалын, гидротехниктиг тудугларның айыыл чок болурун хандыраты бүрүн эргелерин база кызыгаарлап турар. Харылзаа объектилерин өңчү кылып алып эргениң талазы-биле эрге-хоойлу таарыштырылганын шуут федералдыг төп чорудар турган болза, төлевилел РФ-тиң субъектилеринге болгаш тус чер бот-башкарылга органнары бодунуң хергелелинге телефон, телеграф харылзааларын хандыраты чарыгдалдарны төлээр деп чугаалап турар.

Өске айтырыглар. Күрүнэ эрге-чагырганың федералдыг органнарының ХБАБ талазы-биле бүрүн эргелерин РФ-тиң субъектилеринге дамчыдып бергеш, федералдыг бюджеттен акшаландырырын көрүп турар.

Чуртундан дескен база көжөр ужурга таварышкан кижилерни деткир талазы-биле хандырылганы субъектилериниң бүрүн эргелеринче шилчиткен, акшаландырышкынын төп биле субъектилер чорудар. Соңгу чүк байдалдарында ажилдап турар кижилерге күрүнэ магадылалдарының болгаш компенсацияларының айтырыглары ам-даа шиитпирлеттинмээн.

Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарында болгаш аңаа деңнээ черлерде ажилдап, өөренип турар кижилерге магадылалдарны болгаш компенсацияларны, оларның саң-хөө-биле хандырылганын таарыштыратынын мынчаар көргөн:

Федералдыг күрүнэ албан черлери — федералдыг хоойлулар-биле;

Россия Федерациязының субъектилериниң күрүнэ албан черлери — РФ-тиң субъектилериниң хоойлулары-биле;

муниципалдыг албан черлери — тус чер бот-башкарылга органнарының эрге-хоойлу актылары-биле;

бюджет адырынга хамаарышпас организациялар — ажил берикчизи-биле;

Чепсектиг Күштөрге болган кызырылдаларның түңнелинде азы назы-харының аайы-биле курлавырже халаан шериг

албанын кижилерге, түр када ажилдап шыдавазының пособиениң ап турар хамаатыларга, ажилдавайн турар пенсионерлерге, Соңгу чүктүн эвээш санныг чоннарынга хамааржыр хамаатыларга магадылалдар биле компенсацияларны күрүнэ эрге-чагырганың федералдыг органнары тургузар.

Россия Федерациязының Чазанын доктаатканы чурумунда пенсионерлерниң үш чыл иштинде бир катап дыштаныр черге баар-кээр орук чарыгдалдарының компенсациязы база көрдүнгөн.

Төлевилелдин эки талаларын алырга мындыг: бүгү хоойлужудулганың эде тургустунушкуну болур, социал хандырылга системанын бүдүңгө ревизиялаар хемчеглер алдынар, төптүн бүрүн эргелериниң хемчээли ооң акша-хөреңги талазы-биле хүлээлгелеринден хамааржыр апаар, акшаландырырынчү дөстөр чок бүгү акша хүлээлгелеринден ойталаар, күрүнэ дугайында билиглөр өскерлир, турум экономиктиг өзүлдеңи таваа салдынар. РФ-тиң Саң-хөө яамызы төптен хувааттынган бүрүн эргелерни боттандыратына бээр субвенцияларның дузазы-биле регионнар улгаткан социал хүлээлгелерни күсөдип шыдаптар дээрзинге бүзүрөп турар. Оларның санап турары-биле алырга, бюджет талазы-биле бүрүн эргелерни мынчаар аңгылааның бир чылдагааны — шериг адырын чаартырынга херек акшаларны тывары болуп турар. Яамы ол ышкаш бюджет-тиң тургузуу совет чылдарда дег апар чыдар, бо бүгү болуушкунна чартылгалар-даа эвес, а курс эдилгези болур, чүге дээрге кол адырларны күрүнэ боду харыйлаар.

Ындыг-даа болза чиигелдерни акша-биле солуру дика улуг чарыгдалдарны тывалдырып болур. Ооң каддында федерацияның субъектилериниң бюджеттериниң көвей кезии ам оларны алып деп турары социал хүлээлгелерни хандыратына амгы үеде долзу-биле белен эвес — нарын байдалдыг регионнар бүгү социал политикага улуг бергедээшкиннерни тургузуп болур. Россияның 89 субъектиниң хөй нуруузу бодунуң акшатагери чедишпес, төптен

дотация ап турар. Төп бодунуң социал хүлээлгелериниң стандарттарын регионнарже дамчыткаш, чурттакчы чоннун бөлүктөрүнүн аразынга социал дең эвес чорукту күштөлдирип болур. Регионнарның иштинге чаартылгаларга таарзынмас чорук нептерээш, ону ооң удуртукчуларынче угландырып болур чадавас. Кижилерниң чугула байдалда хергелелдерин дүргени-биле хандыраты талазы-биле бергедээшкиннер федералдыг төптүн мурнунга тургустунуп кээп болур.

Чурттакчы чонга берген социал чиигелделерни солуур дугайында федералдыг хоойлуну хүлээп алып деп турарына чамдык партиялар, профэвилелдер болгаш кижилер удурланганын илередип, Чазакты буруудайып, шуугаазынар үндүрүп турар. «Ажилчы чоннарның эргелеринче болгаш эрге-ажыктарынче халдап болбас!» деп профэвилелдериниң Бүгүрөссия акциязын деткээр митинг бо чылдың июнь 10-да Кызылга болуп эрткен. Ажилдап турар хамаатыларның болгаш чоннун өске-даа кезиниң эргелерин болгаш социал магадылалдарын кызагдап кызыгаарлаарынче угланган хоойлужудулга инициативаларын болдурбас негелделерни аңаа кылган. Ол деткимчени алган.

Бо айтырыглар өске субъектилерни база дүвүредип турар. Чоокта чаа ук хоойлу төлевилелин Күрүнэ Думазына чугаалажыр чөпшээржилге комиссияны тургузар дугайында оларның саналын деткирин дилээр телеграмма Ненец автономнун округтун хоойлужудулга органыдан бистиң республикага келген.

Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының 31 хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни кииреринден ойталаарын сүмөлөп турар, олар колдуунда социал адыр, бойдус камгалал талазы-биле амгы күштүг хоойлулар эдилгелеринге хамааржып турар.

Бодап көөрге, административтиг болгаш федеративтиг реформаларны каттыштыргаш, Төп бодунга чүгле эң кол болгаш чарыгдал чок бүрүн эргелерни ап турар хире. Чугаа эрге-чагырга

быраларын төпчүдүп, социал секторда улуг чарыгдалдарлыг бүрүн эргелерни субъектилерже дамчыдарының дугайында чоруп турар деп тайылбырлаары артык апаар боор.

Бо хоойлуну хүлээп алыры элээн каш сорулгаларны шиитпирлээрин республиканың күрүнэ эрге-чагырга органнарының мурнунга тургускан. Олар болза республика хоойлужудулгаларын федералдыг бо хоойлунуң чүүлдеринге дүүшүрөр талазы-биле хоойлулар чогаадыр ажилдар чорудары; республика бюджетиниң чарыгдалдар кезээнин санаашкынарарына девискээр нормаларын болгаш стандарттарын доктаадыры; республиканың эрге-ажыктарын федералдыг Төпке камгалаары болуп турар.

Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазы хамаатыларның федералдыг, республика азы тус черниң албан черлеринде ажилдап турарында хамаарылга чокка оларның амьдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган. «Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларына өскерилгелер киирер дугайында» федералдыг хоойлу төлевилелин сайгарган 2004 чылдың июнь 21-де болган хөй кижилер киржикчилиг Чазак хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак түңнел чугаазында дараазында сорулгаларны салган: республиканың хоойлуларын, ылаңгыя бюджет болгаш үндүрүг политиказынга ончалаашкынын чорудар, акша-көпөөк талазы-биле хандырылга чок хоойлуларны өскерттир, федерация чергелиг төлевилелдерге 50 ажыг хоойлуну болгаш 100 ажыг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алып.

Ынчангаш Чазак Даргазының ук хуралга чугаалааны дег, Федералдыг хоойлуну хүлээп алырын манавайн, социал адырда байдалды сайгарып көргөш, тодаргай хемчеглерни чорудары негеттинип турар. Амгы үеде Тыва Республиканың Чазак болгаш Улуг Хуралының ийи палатазы салдынган сорулгаларны амьдыралга боттандыраты дээш ажилдап турар.

Солунуң ниитилел-политиктиг килдизи белеткээр.

Кандыг-даа кижилер эрткен үелиг. Хөөредирге, чырык угааның баш — өзүлүг алдын шыгжаан аптара. Анаа, бөдүүн баш, дөзөвилээрге, эрткен шагның эки-багай дуржулгазы, төөрели чыгдынган үнелиг сава.

оларның салым-хуузу

Бо-ла чорааш, 1940-41 чылдар аразы боор, Эйлиг-Хем ишти Ооруг деп черге кезек төрөл бөлүк чурттап чораан. Бедикке хой кадарып, хайгаарал кылаштар чүве болгай. Өглерин барааны чаш соонда мөөгүлөр ышкаш. Дээвириден үнген ак ыш хаттың кайы үгжө бар чыдарын бо кижиге айтыкканзыг-даа. Бичии кадарчыларның серемчилели аажок болгай. Эдертип алган ыт база бо кижиниң кандызын билер. Ынчангаш ол эезинге дузалажыр, өскээр маннаар эвес. Ыт-куш чоокшулап кээрге, ыт бедикче үнгеш, эере кагылаптар. Чыт кагар, ис-

дашка база кончуг. Эки белеткелдиглери өске кодандан келген хойларны безин каттыштыраты эвес.

Авамның төрелинин улугу кончуг эрес-кежээ. Кыс хиндиктиглер эрлерден чыдып кагбас чораан дээр.

Шынап-ла, ол чоруктун бир чижээ болза, хып дээн опаңчипен угбам. Ооң ат-фамилиязы Чолдак-оол Кыргысовна Кошкар-оол. Боду оолдар ышкаш, песплате кетпес. Овур-хевир колдуу оолдарзыг. Коргар чүвези шуут чок. Алыты муна кааптар, хөлгениң чоржаны-даа дораан салып бээр.

Эмдик алыты ол муна кааптар. Аныяк мал суг кысты андара октаар дээш, бажын черже донгайтыр соккаш, мөөп эгелээр. Ийи бут кырынга хеп-хенертен тура дүшкүлээр. Угбам ынчан безин чайлыш дивес. Кончуг эптиг ораар. Ызырар, тевер,

маннап халааш тура суг дүшкүлээр айттар турар. Карак чивеш аразында безин, эмдик болганда, айт шыданмай-на турар.

Эзеңгени шын тевери, муңгаш-дынны эптиг тудары, малдың чилчин үзе халыдары — нарын уран чүүл. Чамдык эмдиктер кара черни сириледир, көк дээрни хөлбенедейр мунукчу силгип келир. Хүн чарты эрте бээрге, мал харыксыраар, ооң аас-мурнунуң чыры чарлыр. Дуржулгалыг угбам ынчан чаажыгып ораар эмдик доюн эргеледип, оң, солагай талаларже, дорт бурунгаар кымчы-биле чымчак кылдыр белендер кагар. Кыс кижиниң холу эптиг болгаш барык эргелел шинчилиги. Чаажыгып ораар хөлгени беш-алды хонук дургузунда чаажыктырып келир. Өөреттинген мал чоорту мунукчу чаңчыгар.

Мал бүрүзү тускый аажы-чаң

ныг. Төрүмелинде чаажын муңушка өөрөткөш, биске мундурар чораан. Иштимте угбамга дыка чоргаарланыр мен. Чер чорорууда ол мени эдертип алып. Каттаар, тооруктаар, бестээр, чайгы шагда чайлагга чалгаараар харык шуут чок. Анай-хураган ыдар, хой кадарар, тараа соктаарына амыр-ла турдум ийин. Эрес-кежээ болгаш, угбам кижини бо-ла мактай кааптар. Ынчан бодуну шору кылдыр санап, улам шырбаяр чордум.

Энерели кайың кээп турар кижилер чүве, чай-хос каддында бир ажилды шуут буртуладыр кылып, шаг-шинээ-даа төнер эвес. Солун чугаа, каттырынчыг төөгү чугаалаарына база кайгамчык. Биске ук чугаа, болуушкуннар амгы телерадио-дамчыдылгалар, солун, сеткүүл орнун солуп турган. Шын эвес чугаалаптарга, кыжыра аарак каттырат болгай. Сестеривис курлавырын ол-бо арга-биле байыдып, арыг-шын

чугаага өөредип каан.

Элээди назын соон дарый эрес угбавыс бодунуң үе-чөргези оол-биле бир өг-бүлени тудуп тургускан. Соон салгаар оолдар, кыстар удаа-дараа немешкен. Ол хөй ажы-төлүңге-даа бастырабаан.

Эрес-кежээ угбавыс чүс-даа хар чурттаар арга-шинектиг турган. Ытка ызырткаш, «кызылдустаан». «Эмдик айт октаарга-даа, чымчак кылдыр черге ухар», делегей оюннарына-даа маргыжып болур угбавыстың дугайында төөгү сактышкыннарны угаан-бодалымда шыгжап алгаш чор мен. Ам улуг байырлал чоокшулап ораар. Ол дээрге Россияның хүрээлелинге Тыва Арат Республиканың эки тура-биле киргениниң 60 чыл ою. Угбам ышкаш эрестерниң эмдик аыттары өөредириниң оюн-көргүзүүн кызылчылар, оларнын аалчыларына бараалгаткан болза.

Антонда ОЮН.

Кызыл хоорай.

ЧАЗАК ХУРАЛЫНГА ЧУГААЛАШКАН

Тываның Чазак Баштыңы Шериг-оол Ооржак миграция (көжүп аргыжар) албанын удуруткучулары-биле чөвүлел хуралды эрттирген. Аңаа Тываның девискээринде ажылдап турар даштыкы хамаатыларның байдалын чугаалашкан.

Миграция албанының дыңнатканын езугаар алырга, сөөлгү үеде даштыкы чурттарның 916 хамаатызынга паспорт болгаш чөпшээрел чурумун хажытканы дээш административтиг хары-салга онааган, 7 кижиге паспортка штампылар кылганы дээш кеземче херээн оттурган болгаш 40 кижини Тывадан үндүрүп чорутканы илерээн.

Чөвүлел хуралга даштыкы хамаатыларның өске-даа хажы-дышкыннарын сойгалаан. РФ-тин Үндүрүглер болгаш чылдалар талазы-биле яамызының ТР талазы-биле эргелелин удуруткучунун оралакчызы Ирина Линиң дыңнатканы-биле чүгле моол хамаатылар үндүрүглерни чүгээр төлөп турар, а арткан-

нары (колдуунда Киргизияның болгаш Кыдаттын хамаатылары) үндүрүг төлексевейн турары илерээн. Олар эккелген бараан-нарын холбаштырыкчыларга эңдере садыпкаш, документи-лерин тус черниң чурттакчыларының адынга кылдыргаш, үндүрүгнү чиигелдели төлөп турар.

Республика ниитизи-биле даштыкы хамаатылар ажылдаар 150 олутту берип болур ужурулг. Хоойлуну сагып билер болгаш мергежилдиг даштыкы кижилерге, чижээ, тудугчуларга, ногаа өстүрүкчүлеринге, хөй-ниитиниң чөмөнниң черлериниң ажылдакчыларынга ажылдаар чер-лерни бээри чугула дээрзин Ш.Ооржак айткан.

Кадык-чаагай амыдырал дээш

ДЕҢНЕЙ БОДАП ОР МЕН

Чырык чер кырында чурттап чоруур кижилер амыдыралының иштинде чүнү-даа бодап чоруур боор чүве-дир. Эрте берген үелерини эпти бодап, улус-чон акша-көпөк дээш аактал-бас, аш-чөм өртөз чийик турган болза кылдыр бодап кээр, кейде кижиниң сагыжы өөрүү хона бээр. Пенсия акшазын өстүрерге-даа, амыдыралга чедиш-пес боор-дур. Хуу ажыл-агый үезинден колхоз үезинге чедир чоннуң амыдыралына бергелер турган. Ындыг-даа болза улустун кошкул-хөрөңгизи элбек, мал-маган оорлаар чоруктар эвээш тургулаан.

Ачам таныш-көрүш улустарындан тараа тып алыр дээш Арыг-Үзүүнге адын өртеп алгаш, бир аалга хонуп чыдырда, ады боштунгаш, келген уунче чоруй барган болган. "Ол-даа чаныган, кончуг чаңныг аът болгай" деп улуска ачамның чугаалап олурганын дыңнаан мен. Ачамның эдилеп чораан чаңгыс кызыл-доруг ады чаңгыс дүне Алды-Ишкинде аалынче маңнап чанып келген болган. Ол үелерде оор деп чүве чок турганын бо таварылга бадыткап турар-дир. Оор чок турган үеде кижилер амы-тынынга чедер чоруктар каяа турган боор. Ынчангаш мындыг магалыг үелер турганын кижилер канчап сагынмас болор.

Чорук чораан чорумал кижилер душкан өглерге хонаар, ол хонаны аалдың эелери хүндүлөп хондуур турган. Хонаның адын аалдың ээзи ажаап, өткөрүп каар турган. Эрте-бурун шагдан тура тыва кижилер хүндүлөөчүлүк биче сеткилдиг чораан. Таньшпас-даа улус болза, чоок төрөл-биле демей билчир.

Ол үелер-биле амгы үени деңней бодап олурарга, үениң өскерилгени кайгамчык апарган. Чоок төрөл улус безин аразында найралы эгээ биле дүрбүү ыш-каш апарган дизе, чагыткыч чок. Онзагай аажы-чаңныг чораан тыва чонум чүнүң хайы-биле мындыг багай талаже чүткүй бергенил? Эртем-билги чок чораан тыва кижилерниң чүвени хандыр бодап, келир үениң анык кижилеринге чаагай үлегерни арттырыг каанын үнелөөс аргажок.

Тыва чонувустун чаагай чаңчылдарын чон ортузунда, парлаа-гада суртаалдап турар-даа болза, бичи-даа эксизен чүве чок бооп турар-дир. Черле ынчаш бо хевээр турар чүве болза, эвээш санын тыва чонувустун салым-чолу та канчап баар чүве?

Арагалаашкындан өске янзы-бүрү чүүлдери ижил-тыртары-вис база бар. Чашпан чыыр ажылче кандыг-даа кижилер кир-рип турар апарган, сөөлүнде бар-рып, чүү болур-дур чээ? Ылаңгыя анык кижилерни халдавырлыг аарыглар тудуп чириниң кырында келген. Бо айтырыг эмчилери-ни, улуг албан-дужаалдыг даргаларны канчап дүвүретпейн турарып? Иштики, даштыкы чурттар-биле тыва кижилерниң аргыжып турары көвүдээн. Ыңай-бээр садыг-саарылга кылып турар кижилер ортузунга хыналда чорутса эки. Кижилер төрөлгөнүн эң кол байлаа кадыкшыл болур ужурулг.

Келир салгалыктың кадык-чаагай чурталгалы дээш үстүкү черлерин даргаларының база эмчилерниң күженишкенин ажылдаарын үе негеп келбээн бе? Бо-ла хамык чүүлдер-биле кайа анык салгалыкты улуг каража-когаралга таварып туруп бергени ол-дур. Ол чорук моон соңгаар улам көвүдээр. Хайыраан чонум калчаа далайның дүвүнче кирбизин, ада-ие кижилерниң карааның чажы каян-даа төгүлбизин, өөрүшкү оларны өпейлеп чорзун, хилинчектиг салым-чаяан тыва кижини эргивезин деп мээң күзөлдери бодур. Тыва кижилер сеткилдиг хойлавазын, кадай-хөөгейинге, ажи-төлүңгө аяс хүн дег чаагай чорукту хайырап чорзун. Аарыг-човуланга бектетеңер, ундарап-кударап, арагалаашкын болгаш өске-даа багай оруктарже кир-беңер, бурунгаар чүткүңер, хонаны далайдан уштунунар. Бо-ла бүгү багай байдалдан чайлап, кадыкшылыңар экижизе, силер-ниң арын-шырайыңарга база катап өөрүшкү чайнап, мезүлү-нүң мезүлүү болуп, аас-кежиктиг орукче эглип кээр силер. Тыва чонум халаптыг салым-чолга черле таварышпазын күзедим.

Сандю ТЮЛЮШ.

Сүт-Хөл кожуун.

Тыва Республиканың Прокуратуразының хоойлулар болгаш эрге-хоойлу актыларының күүселдезин хайгаараар килдистиң дыңнатканы-биле алырга, 2004 чылдың бирги чартында бүрүткеттинген хоойлу үрээшкениниң саны 4066 четкен. Аңгы-аңгы чергениң албан черлеринче кийрген 555 удурланьышкын, 1360 дилег, судче чоруткан 216 билдиришкин бо талазы-биле көргүзүглерниң өзүп турарын херечилеп турар. Административтиг херектер 5 катап улгаткан, хыналда соонда катап оттурган кеземче херектери база көвүдээн.

2004 чылдың бирги чартында Улуг Хуралдың палаталарының сессияларына сайгарар деп турган хоойлу төлөвилелдеринге хамаарыштыр 31 медээ-информацияны белеткээн. ТР-ниң күрүне эрге-чагырга органнарынче 14, а тус черниң бот-башкарылгаларында 249 удурланьышкынны чоруткан. Кожуун чагыргаларының, кожууннарның Төлээлекчилер хуралының хоойлуга дүүшпес доктаалдарының болгаш шиитпирлериниң саны 87 четкен. Бюджет хоойлужудулгазынга хамаарыштыр 27 удурланьышкынны кийрген.

РФ-тин Конституциясында айтканы хамаатыларның эрге-ажыктарына болгаш хосталгаларына хамаарышкан эрге-хоойлуларны албан парлаар негелдерниң күүселдеси кошок болган. Ынчангаш прокуратура парлаатын-маан, оон уламын-дан ажылгалаче кир-бейн баар эрге-хоойлу актыларын ажылгаарын болдурбас талазы-биле ажылдарны күштелдирер деп шиитпирлээн. Хамаатыларның кадык камгалаар, оларны эм-таң-биле хандыраар ажылдарның хыналдазының түңнелдери-биле 66 актыны долдурган. Оон иштинде 3 административтиг херекти база акшаны хоойлуга удур хуужуктаны дээш Бай-Тайга кожуунун төп эмнегезиниң улуг эмчи-зинге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Хамаатыларның шалыңын төлөп бээр талазы-биле саннар. Июль 1-ге чедир Тывада 113 бүдүрүлгө болгаш организацияларда өрениң түнү 113 миллион 938 муң рубль болган. Оон иштинде 62 бүдүрүлгө боттарының ажылдакчыларына ийи ай дургузунда 76 миллион 306 муң рубльди төлөп бербээн болуп турар. Бо саннар-ның тыптып келген чылдагаан-нарын прокуратура ажылдакчылары, бирээде, бүдүрүлгелер айның 1-ден 15-ке чедир үлээр ужурулг шалың акшазындан холга бергенин эвес, а чүгле санап каан акшаны көргүзүп турарында, ийде, статистика органнарының бүгү талалыг эвес, а чүгле боттарының шилип алганы адыр-ларына хамаарыштыр шичилелдерни кылып турарында деп санап турар. Ынчангаш шалың төлөп бээринге хамаарыштыр өрөлериң херек кырында санын тодарадырынга бергедээшкенин тыптып турар.

Россия Федерациязының Административтиг корум-чурум үрээшкенин хоойлунун 5.27 дугаар чүүлүнүн 1-ги кезээн езугаар шалың талазы-биле өрөлери дуглаарыңче угланган хемчег-лерни чорутпаан 30 ажыг удур-тукчуну торгаалга онааштырган. РФ-тин Кеземче хоойлунун 145.1 дугаар чүүлүнге хамаарыштыр 8 кеземче херээн оттур-ган. Күш-ажыл болгаш күш-ажыл камгалагының дугайында хоой-луну үрээни дээш 31 удуртукчу сагындырыгны алган.

Шалың акшазын эезинде ал-байн турарының кол-кол чылда-гааннары база тодарадырынга: көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери

- ажылдың сезон аайы-биле хувааттынганындан; чуртталга-коммунал адыры - коммунал хандырылга тарифтериниң чарыгдалдарга дүүшпейн, херек-лекчилерниң өрөлери үе-шаанда төлөвейн турарындан; одалга-энергетиктиг комплекс - хереклекчилерниң төлөвейн турар өрөлериңден шалың акшазын орай ап турар болган.

РФ-тин административтиг корум-чурум үрээшкениниң 5.27 дугаар чүүлү - күш-ажыл хоойлужудулгазын үрөп турар удуртукчуларга хамаарыштыр үрө-түнелдиг кеземче дээрзин кожуун прокурорларының ме-

же шилчиткен таварылгалар бүрүткеттинген. Өрени мындыг янзылыг дамчыдары документи-лер кырында кылдырмайн турар болбайн канчаар. Ындыг органи-зациялар-биле сайгарылганы кылгаш, хыналда үезинде бо барымдаанын шыңнын проку-рорлар боттары бадыткаар. Чамдык кожууннарның проку-рорлары хоойлу үрээн таварылга турда-ла, хоойлу үрөвезин сагын-дырып турар. Оон-биле черге-лештир ийи ай ажыг чыгылы берген өрөлери көре турбуже, истелге мурнунда чорудар хы-налдалар чорбушаан болган, а чамдык хыналдалар ужуру-утка чокка узамдыгып турар. Мөңгүн-Тайга кожуунун прокуратуразы РФ-тин КПД-ниң 144-145 дугаар чүүлүнге хамаарыштыр хынал-даны ай ажыг шөйүп келген.

ТР-ниң Прокуратуразына болуп эрткен коллегия хуралына Тывада шалың акшазының өрөлериңге хамаарыштыр шың-гы чугааны кылган. Ажылы кошок кожуун прокурорларына болгаш оларның чагырткан кижилеринге хамаарыштыр сагылга-чурум талазы-биле хем-чеглерни алырын ТР-ниң Проку-рорунун оралакчызы Михаил Иванович Санчай сагындырган.

• Тыва Республиканың Прокуратуразында

ХЫНАЛДАЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

дээ-информациязы херечилеп турар. Административтиг тор-гаал онааштырган соонда, ак сеткилдиг эвес удуртукчулар чо-гуур хемчеглерни ап эгелээр болган. Ук чүүлде оон-даа шың-гы хемчег көрдүңген дээрзин айтыры база артык эвес: күш-ажыл хоойлужудулгазының негелдезин сагываан удуртукчулар-ны албан-дужаалындан хостап болур.

Статистика органнарының ажыл-чорудулгазында "аскак" чүүлдер бар дээрзин демдеглээр алаар. Чижээ, 2004 чылдың июнь 1-ге чедир өрелиг бүдүрүлгелер данзызынче ТР-ниң Арбитраж судунун шииткели езугаар ажы-лын соксаткан деп санадып турар 13 бүдүрүлгө кирген. Маңаа хамаарыштыр хыналданы шыңгырадыр талазы-биле негелдени ТР-ниң Прокуратура-зы республиканың Статистика комитетинче чоруткан.

Статистика комитетиниң айтып турар саннарында өрөлөр чамдыкта шыңга дүүшкөк эвес таварылгалар база бүрүткет-тинген. Барыын-Хемчик кожуун-нун "Ак-Довурак хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агый-ның хөй адырыг бүдүрүлгези" деп МУБ-туң хыналдазы статистика органнарының ук организация шалың талазы-биле 3 миллион 789 рубль өрелиг деп медээлээни шыңзыттынмаан дээрзин бадыткаан. Бүдүрүлгө шалың талазы-биле эвес, а бюджет болгаш бюджеттен дашкаар фондуларга үндүрүг дээш өрелиг болган. Статистика комитети бо талазы-биле бодунун кылган ажылдарын хынаваан, бо барым-даага хамаарыштыр тайылбыр бербээн. Комитеттиң кожуунда специалисти ук медээ-информа-ция прокуратура органнарының ажылдакчыларына безин ха-маарышпас ужурулг деп сылда-лап алгаш, статистиктиг сан-түн-нерни көргүзүрүндөн ойталаан болуп турар.

Каа-Хем болгаш Кызыл ко-жууннарның прокурорларының дыңнатканы-биле алырга, хоо-зураан бүдүрүлгелерниң шалың талазы-биле өрөлериң чаа тургустунуп турар бүдүрүлгелер-

Субъектилерден түңнел медээ-информацияны декада болгаш ай санында-ла РФ-тиң Чиңгине Прокуратуразыңче чорудуп турар дээрзин ол бодунун чугаа-зынга демдеглээн.

РФ-тиң Тыва Республикада Пенсия фондунун дилээ-биле июнь айда "Россия Федерация-зынга албан пенсия камгалагы-ның дугайында" база "Албан кылыр пенсия камгалал система-зынга кижилер бүрүзүнүн амы-хууда учедунун дугайында" деп Феде-ралдыг хоойлуларның күүселде-зин хынаар ажылдарны прокура-тура ажылдакчылары чоруткан. Хыналда үезинде үстүнде айт-тынган хоойлуларны үрээн хөй саныг таварылгалар бүрүткет-тинген. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары база хууда саар-лыкчылар камгалаттынган ажыл-чыннар дугайында кандыг-даа медээ бербейн, ажылдап турар хамаатыларның камгалал дады-вырларын төлөвейн турар бол-ган. Түңнелинде хамаатылар алыр ужурулг пенсия түнүң че-дир албайн турар. Камгалакчы кижилеринге мегелеткен кижилер-ниң 2002 чылдан бо хүннерге чедир саны барык 15 муң четкен. Ук чурум үрээшкенини ТР-де Пенсия фондунун болгаш оон кожууннарда салбырлары дады-вырлар болгаш пеняларны суд таварыштыр ап болур кылдыр хоойлуда көрүп каан бүрүн эргелери ажылгавайн турар дээрзин херечилээн.

Коммунал ажыл-агыйларның тус чер бот-башкарылгаларының одалга сезонунга белеткел айты-ры чидиг арттышаан хевээр. Бо чылдың май айда республиканың прокуратуразы кожууннарже чуртталга-коммунал адырының, коммунал хандырылгалар тариф-теринге болгаш "соңгу чүккө ха-маарышкан черлерге чүк сөөр-түлгезинге" хамаарыштыр хы-налданы чорудар даалгаларны чоруткан. Республиканың проку-ратуразыңче ай санында-ла бо талазы-биле илеткелдер кээп турар, бо айтырыгны ТР-ниң Прокуратуразының коллегия хура-лынга ам-даа сайгарып чугаа-лажыр.

Василий КРИВДИК.

Культура болгаш амыдырал

САЙЗАНАК ДЕГ ЧАРАШ КАЗАНЬ

чээн. ККУ-га тюркологияның сайзырааны Н.Ф. Катановтуң ады-биле холбаалыг. 2000 чылда Чөөн чүк улустарының институту ажыттынган.

ККУ-нуң Н.И.Лобачевский аттыг эртем библиотеказы – бистиң чуртувуста бир үнелиг ном шыгжамыры. Ол 14 номчулга залдыг. Бо библиотекада тыва чогаалчыларының эвээш эвес номнары барын эскердим. С.Токаның, О.Сагаан-оолдун, В.Эренчининиң, С.Сарыг-оолдун, С.Пюрбюнуң, М.Кенин-Лопсаның, К.Кудажының, С.Тамбаның, Б.Ондарның, А.Даржайның, В.Серен-оолдун, К.Черлиг-оолдун дээш, оон-даа еске. С.Пюрбюнуң “Төрээн черим” деп репрессиялаткан номун аңаа көрдүм, холумга туттум.

Чеде бергеним хүннүң кежээинде ниити чуртталга бажы-

үдедип алгаш чемненип, удуп, оттуп турдувус. “Силер моон мурнунда еске ырлар дыңнаар турдунар чоп?” деп баштактаны аарак айтырарымга, уруглар: “Моон мурнунда тывалар бар, олар мындыг чараш ырлажыр деп билер турган эвес бис” деп харыылаар турдулар.

Ында амыдырал бистинден улуг-ла ылгалбас. А ажыл-агый удуртулганында, башкарылганында өөренип алгы дег чүүлдер арбын. Ажыл-агыйны баш удур планнап алгаш, күсседири көскү. Ону юбилейлерге белеткелдеринден-не эскерип болур.

Аш-чем аймаандан Казаньда сүттен кылган продуктулар арбын, шынарлыг болгаш өртээ чиик дээрзин кижин дораан эскерер. Сүт аймаандан черле чүнү-даа октавас, төкпес чон чорду. Бети дизе творог кылга-

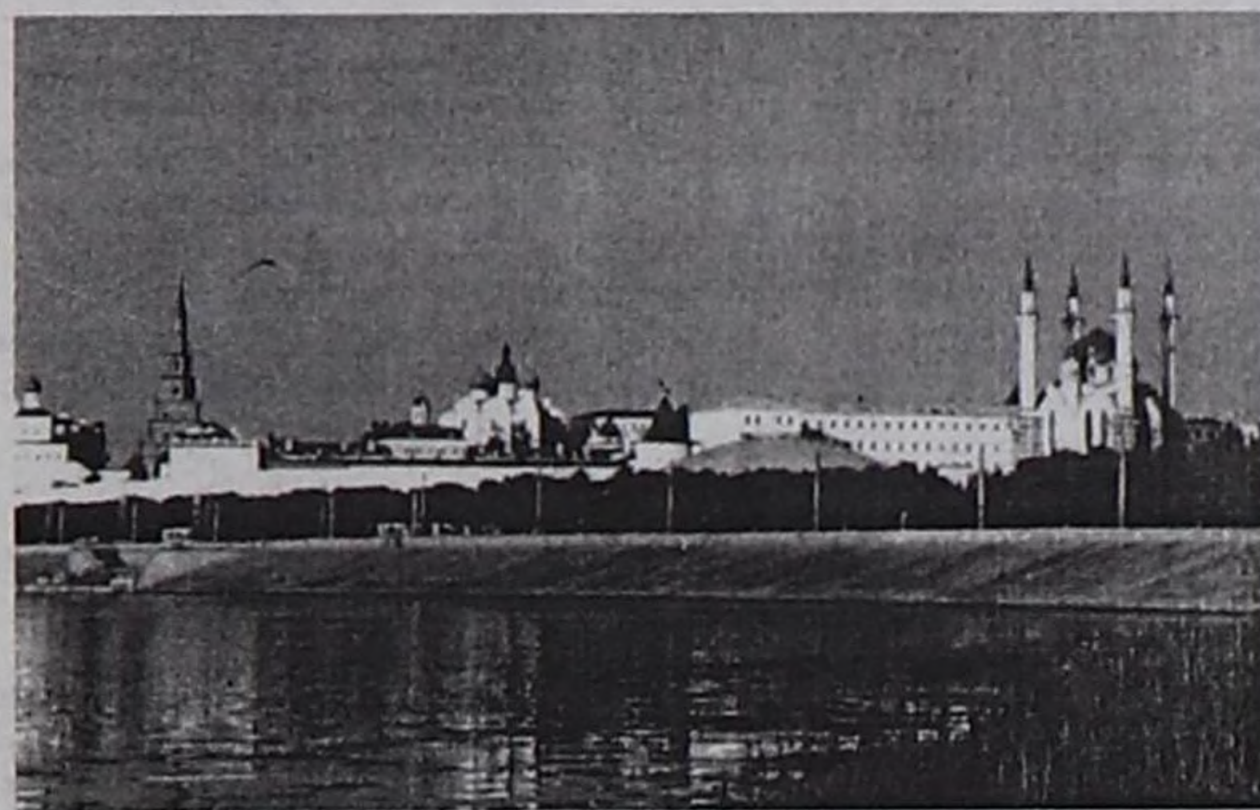
шүлүк чогаалының шуулганы болуп эрткен. Москва, Санкт-Петербург, Киев хоорайлардан база Лондондан келген шүлүкчүлөр киришкен. Тыва дылга шүлүк номчурун дилээрге, шүлүктерини аңаа чугаалап, тыва шүлүк чогаалының дугайында кыска сөс ап-даа турдум. Татар шүлүкчү Лилия Газизова-биле таныжып аалгаш, хоорайга селгүүстөп, сайгарылгалар кылып турдувус. Ол 4 номнуң автору, ында орус дылда бижип турар шүлүкчүлөргө консультантызы, удуртукчузу кижин. Олла музейге М.Цветаеваның шүлүк кежээинге база киржип, аңгы-аңгы шүлүкчүлөргө ужуражыр аас-кежиктиг болдум.

Бир солун ужуражылгам Татар Республиканың татар энциклопедия институтунун ректорунун оралакчызы Гумер Салихович Сабирзянов-биле болган. Институтка чеде бээримге ол: “Эки! Кайы хире чурттап тур силер?” деп тывалап уткуп алды. Үрде манаан төрели дег, уруу дег аажок өөрүп уткуду. Тывага ажылдап, чурттап чораан болгаш, республиканың амгы байдалын сонуургап айтырды. Кады ажылдап чораан эш-өөрүн сактып, Г.Ч.Ширшинни, М.А.Хадаханэни, Д.С.Кууларны болгаш өскелерни-даа сактып, айтырып орду. Тываның улуг юбилейинде Тывага чедиксеп орамын чугаалады. Тыва чонга амыр-тайбыңны күзөп, оларны сактып чорурун, Тывага ынаан катап-катап чугаалап турду.

Акы-дуңма татар чер чүрээмге чоок апарганы чугаажок, а акы-дуңма татар чон-биле ужуражылга чараш-чаагай сактышыңнарны сеткилимде арттырып каан.

Мария КҮЖҮГЕТ,
ТКУ-нуң башкызы.

ЧУРУКТАРДА: Казань Кремлинини ниити хевирин; ККУ-нуң физика факультетинин бажыны; эртемден Г.С.Сабирзянов-биле; М.Горькийниң музейинин чанында (солагай таладан) литератор Светлана Козина, шүлүкчү Лилия Газизова, “Кежээки Казань” солунун редактору, музейинин директору база ажылдакчызы.

Ажыл-херек аайы-биле Татар Республиканың найысылалы Казань хоорайга дөрт ай болдум. Аңаа көргөн-билгенимниң сонуурганчыг чүүлдерин сонуургадыскам.

Республиканың найысылалы Казань хоорай 2005 чылдын августа 1000 чыл оюн демдеглээр, амгы үеде ол улуг байырлалга белеткел кидин түлүк. Казань Кремлинин, хоорайның төвүн, төөгүлүг черлерин чаартып тударын кол кичээнгейде алган. Метро тудуун доозуп, бо күзүн ажыгдалга кириер. Хоорайда “Эргижиреп-элээн чуртталга бажыңнарын узуткаары” деп программаның күсселдези беш чыл иштинде уламчылап турар.

Казаньчылар хоорайын эрткен чылдардан тура чаагай-жыдып келген болгаш, амгы үеде сайзана дег кылып алган дизе, хөөредиг эвес. Ылангыя хоорайның төвү Вауман кудумчунун шиник, чараш деп чүвезин чугаалаар-даа сөстөр тывылбас. Ол кудумчунун “Казаньның Арбады” дээр. Казань хоорай бүрүнү-биле улуг тудуг сагындырар. Кайда-даа тудуг-ла, тудуг. Эрги бажыңнарын бузуп, орнунга чаа тудуларны дораан-на эгелеп турарын көрдүм.

Бистиң хоорайымыс бо чылдын 90 чыл оюн демдеглээр болгай. Хоорайымысты чаагай-жыдып турарын эскерип турар бис, ынчалза-даа ол ажылдар кызыгы үениң иштинде чоруттунуп турары билдингир. Ырак чораш кээримге чаартылгалар, септелге, чаагай-жыдылга кидин түлүк чоруп турар боорга, өөрүдүм.

Татар Республиканың конституциясы-биле күрүнө дылдары – татар болгаш орус дылдар. Татар бижик 1928 чылда араб графикага үндезилеттинип чогааттынган. 1928 чылда латинчиткен алфавитти, а 1939 чылдан эгелеп кириллицага үндезилээн чаа алфавитти чогааткан.

Хоорайда татар мечеть база орус хүрээлери хөй. Кайы-даа шажынның чоннары ында эпнайыралдыг, кожа-желбээ ажылдап, чурттап турар.

Бурунгу Казань баштай шериг шивээзи кылдыр тургустунган. Вектер өттүр хоорай сайзырап, үе аайы-биле шырайы эскерлип өзүп келген. 18 вектин төнчүзүңгө чедир онзагай план чокка туттунуп келген. 1768 чылда Екатерина 2 хаанның чарлыгы-биле Казаньның тудуунун системалыг планын кылган.

Хоорайда кончуг чараш архитектурлу ансамбльдер,

шөлдер, тураскаалдар, музейлер, театрлар, школалар, яныз-бүрү өөредилге черлери хөй. Татар күрүнениң академиктиг театрлары безин үш: Г.Камал аттыг, М.Джалиль аттыг опера-балет театры, В.Качалов аттыг орус драма театры. Аңык хөрүкчүнүң театры, ойнаарактар театры, улусчу театр, аңыктар модазының театры дизе-ле, оон-даа хөй. Музейлер база-ла ыңдыг: литературлу, национал, уран чүүлдүн дээш-ле баар. М.Горькийниң литература-мемориалдыг, Ш.Камалдың музей-квартиразы, Е.А.Боратынскийниң, Г.Тукайның, М.Джалильдин музейлери улуг сайзыралды алганын кижин магадап ханмас. Оон аңгыда сурагыл композиторларның, чурукчуларның, артистерниң музей-бажыңнарын сайзырадып, оларны берге үелерде безин хагбааны – татар чоннун бодунун төөгүзүңгө, культуразыңга ынаа, ону хүндүлээриниң бадыткалыдыр. В.И.Ленинниң музейи бо хүннерде-даа ажылдап турар.

Казань – эртемниң бурунгу төвү. Ында В.И.Ульянов-Ленин аттыг күрүнө университетинде ноябрьда 200 чыл оюн демдеглээр. Амгы үеде ында 17 факультет бар. ККУ-да 16 муң студентилер өөренип турар. Казань университети амгы үениң классиктиг университетинин модели болур.

ККУ Европада турар-даа болза, чөөн чүк улустарының культуразын, дылын өөрениринге улуг үлүүн кириген. Н.И.Лобачевскийниң удуртуп турган үезинде араб-персид база түрк-татар, моол, кыдат-маньчжур, санскрит болгаш армян дылдарның кафедраларын тургускан. 1854 чылда Чөөн чүк талазы-биле эртемнер өөредирин (профессор башкылары-биле, чыгдынган материалдары, хол-биле бижээн хевирлери-биле кады) Санкт-Петербург университетинче шилчиткен. 19 вектин ийиги чартында, 20 вектин эгезинде Казань университетинге чөөн чүк улустарының дугайында эртем — түрк дылдар өөредиринин талазынче шил-

ныңга Тывадан (Тожуга төрүт-түнген) орус уругга таваржы бердим. Казань университетинин төөгү факультетинде ол өөренип турар болду. Кызыл, Тыва дугайында хөөрежип шаг болдувус. Вика-биле театрлап, хоорайның төөгүлүг черлерин элээн-не кезидивис.

Тыва ырлар, сыгыт-хөөмей черле онзагай-дыр дээрзин ырак черге чораш, ылап-ла бүзүредим. Ап чораным тыва ырларлыг кассеталар, дискилер кады чурттап турганым татар, удмурд, марий, орус башкыларымның сонуургалын хайныктырган. Дыңнап мага ханмастар чорду. Тыва ырлар, хөөмей-сыгыт дыңнаан соонда, өөрлерим радио, телевизор-даа тоовастан, бичиле хостуг үезинде тыва ырлар салып аар. Тыва аялгаларга

нындан ылгалып келген сарыгсуун безин 500 грамм пакединде “био-ритм” (татарлап Эчемлек дээр) деп суксун кылдыр садып турар. Эремни эзилдиритерге, кырынга үнүп кээр көвүүн (катык дээр) аңгы садып турар. Пакеттер даштында ылап-ла татар дылда бижээн боор.

Кызылдың сүт комбинаты чүге оң-биле дуржулга солчуп, бир-ийи ажылдакчыны чорудуп болбас деп. Өөренип алыр чүүлдер-ле ында хөй.

Казаньга өөренип турган үемде хоорайның культурулу амыдыралыңга хире-шаам-биле киржип, солун кежээлерге, байырлалга база баргыладым. А.М.Горькийниң музейинде чогаалга сонуургалдыгларның каттыжышыңны ажылдап турар. Март айда аңаа амгы

ЧОГААДЫКЧЫ ЕЗУ-БИЛЕ

(Төңүзү. Эгези 2-ги арында).

Тудугжу бызаңчылар В.Сандып, С.Манчы, М.Минчээ, М.Сандыкчап, И.Дармажап, А.Кара-Донгак, каңнакчылар А.Норбу, Г.Ханды, В.Дулгу олар стадионга турар ужурлуг бүгү-ле чүүлдерни кылып, спортчуларын дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, стадион тудуун дарый доозар дээш кызып ажылдап турарлар.

Кызыл-Сылдыс ортумак школазынын директору М.Х.Серембилдин чугаазы-биле септелген ажилдары адакталып турар болду. Школада 145 өөреникчи бар, башкы кадрлар-биле колдуу хандырылган. Өөредилге-кижизидилге ажылынын кол угла-нышыкыны—хостуг байдалдарга өөреникчи бүрүзүн бүгү талалы сайзыраңгай болурунга кижизидип, туризм, экология талазы-биле ханы билиглерни өөреникчилерге бээри. Школа кожуун иштине болгулаан турисчи слеттарга доктаамал тиелекчи болуп келген.

Рынок экономиказынга дүүш-тур школа боду хандырылганарынче кичээгейни салып, дузалал ажил-агыйын чорудуп, оон кирген орулга акша-биле өртке удур база хөгжүм херекселдерин, компьютер, принтерни садып алган. Малчыннарның, амыдыралы чединмес, хей амы-төлүдү өг-бүлелерин уругларын интернаттын долу хандырылгасында тургускан. Школа коллективинин тарып алганы картофель, ногазын эки ажаап турарындан өзүмү чаагай көстүп турду.

Уруглар садынын чанында ногаа тарып, өстүрүп турар шөлдө теплицада помидор, огурецтин дүжүдүн ажаап ап эгелей берген. Дээди категориянын кижизидикчи башкызы Н.Д.Кыныраага удурткан урулгар сады эрткен чылын ногаа, картофельдин элбек дүжүдүн ажаап алгаш,

20 муң рубль орулгалыг болган. Садиктер аразынга республика көрүлдезинге ийги черни ээлээш, диплом база 30 муң рубль-биле шаңнаткан. Ол акшатагерии-биле телевизор, хөгжүм төвү, магнитофон, кухняга херезлээр плита дээш, оон-даа өске херек чүүлдерни садып алганар. Бо чылын ногаа, картофельден орулгалыг болурунун магадылалы садикте тургустунган.

Булуң-Бажы суурнун чурттакчы чонунун өреге бүрүзү картофель, ногааны тарып, ону ажаап, бажын-балгадынын херим-кажаазын септеп-селип чаарткан, чугайлаттыган, будуттуган, ажил-иш хайныккан суур болду.

Культура бажынынын директорунун чугаазы-биле алырга, дыштанылга хуннеринде темалыг кезээлери, байырларда концерт, оюн-тоглааны органи-застап эрттирип, сумунун бот-тынынгыр артистери кожуун, республика мөөрейлеринге киржип, шаңналдыг черлерни ээлеп, уран талантынын чонунга бараалгадып келгенер.

Сумуда спорт ажылы хөгжүлдени ап эгелээш. Бо суурдан аныак мөгелер үнүп, кожуун, республика чергелиг хүрештерге шаңналдыг черлерни ап турар апарганнар. Аныак мөге Ай-оол Дондук 2004 чылдын май 9-та «Шын» солунун шаңналы дээш 64 мөгенин хүрежинге алдар-аттыг хоочун мөге Маадыр Монгушту октааш, эң шыырак дээр 8 мөгенин аразынче кирген.

Аныак суму чагырыкчызы Эрес Кыныраага баштаткан Сарыг-Булуң суму чагыргазынын ажилдакчылары Төрө-Хөлгө болган кожуун, суму чагыргаларынын ажилдакчыларынын спартакиадазынга волейболга, сугга эштиринге, эр, херээжен улус аразынга хүрештерге, чадаг чарышка, концерт, оюн-тоглаа көргүзеринге бирги черлерни ээлээш, тилекчи болган.

нар. Эр улустун хүрежинге Э.Кыныраа, херээженнер аразынга оң специализи эң күштүүн көргүскеннер.

Кожуунун Төлээлекчилер хуралынын депутаттары—школа директору М.Х.Серембил, садик эргелекчизи Н.Д.Кыныраа харылап турар коллективтерин билдилиг удуртуп, кожуунун, сумунун хей-ниити ажилдарынга идепкейлик киржип, депутат хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Эң баштай тургустунган колхозунун ады—«Кызыл Сылдыс», суурунун ады—Булуң-Бажы, а сумунун ады—Сарыг-Булуң, школазынын амыгы ады база «Кызыл Сылдыс» дээр черле элдептиг, онзагай чер. Ол—кайгамчыктыг кижилерин төрөөн чери. Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлыгы-биле киришкеш, төрөөн Тывазынга эеп чанып келгеш, республиканын экономиктиг, социалдыг, политиктиг амыдыралына идепкейлик киржип келген Галина Доваадор (Кыргыз Сынаа) база бо суурунун маадырлыг кызы.

Шиитпирлээр айтырыглар, чедир кылыр ажилдар сумуда бар. Аныак чагырыкчы Э.Ш.Кынырааның удуртулгазы-биле Тываның Россияга каттышканынын 60 чылы база найысылал Кызыл хоорайнын үндезилетинип тургустунганындан бээр 90 чылы юбилейни төлептиг уткуур дээш сылдысчылар ажил-иши, турасоруктуг ажылдап турарлар.

Булуң-Бажы суурунун Культура бажынынын материал-техниктиг баазазын быжыглаарына деткимче көргүзөр ачы-дуза марафонун эрттиреринге чурттакчы чон кидин түлүк белеткенип турар. Тываның булуң бүрүзүнде ажылдап, чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттуктары марафонга кээп киржип, эрткен оруктары хөөрежи чугаалажыры-биле чедип кээрин суурунун чону күзелди-биле чалап артылар.

Римма ЧАВЫНЧАК
Кызыл—Эрзин—Кызыл.

**Көк-оол Топуевич
ЧАМЫАН**

Тыва Республиканың алдарлыг башкызы, «Улус өөредилгезинин тергенин» херек демдээниң эдилекчизи, сурагылыг чогаалчы, ТР-ниң ЧЭ-нин кежигүнү Көк-оол Топуевич Чамыян үр аарып турганынын сөөлүндө 73 харлында мөчөөн.

Оң бүгү амыдыралы башкы ажылы-биле холбашкан. Самагалдай, У-Шынаа, Туранның №2 школазынга, Белдир-Арыгга, сөөлгү хей чылдар дургузунда Чербинин кадыкшылга школазынга өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажылдап чораан.

Чогаал ажылын 1963 чылда эгелээш, сурагылыг прозаик «Чаң-

гыс аалдың кижилери» (1974), «Ханы дазыл» (1981), «Часкы хөөннер» (1984), «Мөңгүн отук» (1989), «Кыштагда чырык» (тыва дылга 1974, орус дылга 1988 ч. Москвага үнген). 2001 чылда «Хая» деп романы бижээн. Ю.Рытхунун чечен чугааларын очулдурган.

Чогаал ажылын башкы ажылы-биле чедишкенин холбаштырып, келир үениң аныак-өскенин кижизидеринге бодунун төлептиг үлүүн кирип чораан чогаалчы эжжистин чырык ову-хевизи сеткил-чүректеривиске кезээде артар.

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели, Тываның Чазаа, Ниити болгаш профессионал өөредилге, Культура болгаш националдар херектерининг талазы-биле яамылары мөчөөн кижининг өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, чоок төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Е.КАРА-САЛ, П.МОРОЗОВ, Ч.КУУЛАР, М.КЕНИН-ЛОПСАН, К.КУДАЖЫ, Е.ТАНОВА, А.ДАРЖАЙ, Ш.КУУЛАР.

АЖЫЛДААР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

Тыва Республиканың ниити ажылгалдын автомобиль оруктар эргелели гараазында албан-дужаалдарга ажылдаар күзелдиглерге конкурсту чарлап тур:

Өвүр кожуунда орук-септелге-тудуг участогунун КУБ начальниги;

Чеди-Хөл кожуунда орук-септелге-тудуг участогунун КУБ начальниги.

Айтырар чери: Кызыл хоорай, Интернациональная, 60, үшкү каат, кадр килдизи.

Паспортун, күш-ажыл дептерин, билинин дуга-йында документилерин, резюме ап алгаш келир.

КУШ ДЕП САНААР

Сайлык Сергеевна СУКТЕРНИНГ 2004 чылдың июль 14-те Чаа-Хөл ортумак школазын доосканы сериязы Б № 1252617 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак, чассыг, чаптанчыг оглуус Чымыт-Базыр Борисович САТ июль 12-де хенертен мөчөөш, аныак назынындан, ада-иезинден чарлып чоруткан. Бистиң ууттунмас улуг ажыг-шүжүүвүстү улегип, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен суурувус чонунга, дуза каткан чоллаачыларга, уран колдуг шевтер оолдарга, Кызылдан келген төрелдеривиске, Шемиден дунмаларывыска, суурда башкылар, эмчилер коллективтеринге, Суг-Аксында, Кызыл-Тайгадан төрелдеривиске, кожуунун эмнелге коллективинге, эштеривиске, кенээтеривиске, күдээлеривиске, четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттис.

Ада-иези. Сут-Хөл кожуун, Хөр-Тайга суур.

Бай-Тайга кожуун чагыргазынын күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелинин даргазы эжжис Зоя Серен-Доевна Хомушкунун авазы, күш-ажылдыг хоочуну, кожуунун үндезилекчилерининг бирээзи, кожуунун эң баштайгы почтачызы, 40 ажыг чылда харылзаа шугумунга ажилдаан ТР-ниң Харылзаазынын алдарлыг ажилдакчызы, Ленин орденниң болгаш хей-хөй медальдарнын эдилекчизи, хей ажы-төлүдү иези

Дүү-Дарый Байыр-ооловна
САЛЧАК

80 хар ажып чораш, үр эвес арааш мөчөөн-биле холбаштыр уругларынга, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур бис.

Кызылда эштери.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы, кожуунун Төлээлекчилер хуралы, херээженнер чөвүлели Тээли суурунун үндезилекчилерининг бирээзи, күш-ажылдыг хоочуну, Ленин орденниң эдилекчизи

Дүү-Дарый Байыр-ооловна
САЛЧАКТЫН

үр эвес арааш мөчөөн-биле оң уруу күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелинин даргазы Зоя Серендоевна Хомушкуга база чоок төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Ленин, 18 дыңнадып тур

литрни хавырган.

■ Июль 19-та Кызылдын каттышкан техниктиг школазы (эрги ДОСААФ) бүдүрүлгенин хыналдазын чорудуп турар үеде 1265358 рубль түңнүг акшаны чажырыпканы илереп келген.

■ 20-ниң хүнүндө Кызыл хоорайнын хамаатызынын кииргени билдиришкени-биле алырга, 2003 чылдын октябрь 30-де бир билдинмес кизи билдиришкени эезининг РФ-тиң камгалал банкынын Кызылда салбырында (Московская, 8) агар санындан 9859 рубльди мөге документилер ажылдап тургаш, уштуп апарган болган.

■ Ол-ла хүн, эртенгининг 3 шактан 6 шак аразында билдинмес кижилер Культура яамызынын девискээринче киргеш, 1999 чылда үндүрген, күрүнө дугаары Н 035 АН 17 РУС дугаарлыг УАЗ-2206 деп «ак дүн» өнүгү автомашины оорлап апарган. Каражанын түңү — 150 муң рубль.

■ 20-ден 21 дүнезинде билдинмес кижилер Кызыл хоорайнын Гагарин кудумчунда 12 дугаарлыг бажынын херимининг иштинде турар гаражтын эжиин үрээш, Е 388 АН 17 РУС дугаарлыг, кара-ногаан өнүгү ВАЗ-21093 автомашины оорлаан.

■ Июль 21-де республиканың төп эмнелгезинче Кызылда чурт-

тап турар хамааты бажында кемдээшкенин кирген. Бодунун квартиразынче кабель дузазы-биле туттунуп бадып чыткаш, андарылган. Боду ол үеде эзирик турган.

■ 22-де Транспортный кудумчузунга чоруткан истелге-оперативтиг ажилдар үезинде найысылалда чурттап турар хамаатыдан 7 литр спирт колдуктагы бүдүмелди тыпкаш, хавырган.

■ Июль 23-че дүне Бай-Тайга кожуунун социал камгалал төвүнүн бухгалтерининг өрээлинге турган компьютерни оорлаан. Таңныыл ол үеде чок турган. Кеземче херезин оттургаш, истелгени чорудуп турар.

■ Июль 24-түн хүнүндө Кызылдын шыыгылыг рынок мурнунга ВАЗ-21074 (дугаары О 084 АН 17 РУС) автомашина орук кежип чыткан херээжен кижини тавараан. Херээжен кизи ол-ла черинге амы-тыннындан чарылган. Чоллаачы Кызыл хоорайда чурттап турар.

■ Июль 25-те республиканың төп эмнелгезинче Чаа-Хөл суурунун чурттакчызы бажында хаагылыг кемдээшкенин, өжүн сөөгүндө сынышкынын, берге байдалга кирген. Суурунун чанында хаядан андарылган.

ТР-ниң ИХЯ-нын парлаалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫНГ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оракакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилеп-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлестур килдистер — 1-17-09.

Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9017. Чагыг 96.